

UNIVERZA V LJUBLJANI
FILOZOFSKA FAKULTETA
ODDELEK ZA ZGODOVINO

TJAŠA KONOVSĚEK

**Med idealom in resničnostjo:
Ženske v času druge svetovne vojne na Slovenskem**

Magistrsko delo

Mentorica:
red. prof. dr. Marta Verginella

Univerzitetni študijski program druge
stopnje: Novejša zgodovina

Ljubljana, 2018

Izjava o avtorstvu

Izjavljam, da je magistrsko delo v celoti moje avtorsko delo ter da so uporabljeni viri in literatura navedeni v skladu s strokovnimi standardi in veljavno zakonodajo.

Ljubljana, 30. 8. 2018

Tjaša Konovšek

Izvleček

Med idealom in resničnostjo: ženske v času druge svetovne vojne na Slovenskem

V svoji magistrski nalogi se osredotočam na vloge spolov v času druge svetovne vojne na Slovenskem. Razpredem skupek identitet in motivov, tako revolucionarnih kot tradicionalnih. Revolucionarno obdobje je bilo globoko zaznamovano s stoletja staro antropološko situacijo – krščanstvom. Druga svetovna vojna je spremenila razmerja med spoloma in omogočila ženskam vstop v moško sfero. Slednje so storile s pomočjo tradicionalnih mehanizmov, ki so imeli lastna pravila, zakonitosti in razvoj. Moje delo pokaže, da so ženske dajale osvobodilnemu gibanju legitimnost, v zameno pa je slednje ženskam dalo nov družbeni položaj – položaj, ki je bil mnogo bolj tradicionalen, kot je trdilo socialistično gibanje. Zgodbe bork, aktivistk, družinskih članov in neodločenih opazovalcev nam razkrijejo, kako je Kraljevina Jugoslavija izgubila svojo moč, kako je okupacija zaznamovala vojna leta in kako je nova socialistična Jugoslavija našla svojo moč.

Ključne besede: ženske, druga svetovna vojna, spol, krščanstvo, Slovenska protifašistična ženska zveza

Abstract

Between the Ideal and Reality: Women in Slovenian Lands during the Second World War

In my master's thesis, I focus on gender roles during the Second World War in Slovenian lands. I unfold the mass of identities and motives, both revolutionary and traditional. We will see that the revolutionary period was deeply influenced by the centuries-old anthropological situation – Christianity. The Second World War shifted gender roles and allowed women to enter the male sphere. They did so by using traditional mechanisms, which had their own rules, laws, and history. My study shows that women gave legitimacy to the National Liberation Movement and, in turn, the Movement (and later the socialist state) supposedly gave them a new social status – one which was much more aligned with tradition than the socialist movement claimed it to be. The stories of women fighters, activists, family members and undecided bystanders show us how the Kingdom of Yugoslavia lost its power, how two

occupation regimes shaped the war years, and how the new Socialist Yugoslavia found its power.

Key words: women, Second World War, gender, Christianity, Slovenska protifašistična ženska zveza [Slovenian Antifascist Women's Movement]

Kazalo

Uvod: v okviru vojne in tradicionalnih struktur	8
Spol in vojna	12
Mi in drugi: mizoginija in antisemitizem	17
Žensko vprašanje v socializmu	19
Delovanje Slovenske protifašistične ženske zveze	25
Integracija žensk v narodnoosvobodilno gibanje	30
Ženski vstop v moško sfero: »Človek bi dejal, da so heroji.«	39
Ženski vod Pohorskega bataljona in ženska četa Loškega odreda	45
Ženska četa Loškega odreda	46
Ženski vod Pohorskega bataljona	47
V enotah: zasebnost, seksualnost in morala	48
Vztrajanje tradicije	53
Zaledje: mobilizacija tradicije	56
Čast	58
Posrednice	60
Stik z domobranci	61
Posredovanje za zapornike	64
Posredovalke okupacijske oblasti	65
Ženske ženskam	67
Matere	69
Legitimnost	70
Družina: polje političnega boja	72
Partizanska mati: plemenita žrtev	74
Normalizacija in demobilizacija ob koncu vojne	78
Zaključek	81

Seznam kratic.....	83
Viri in literatura.....	84
Viri.....	84
Arhivski viri	84
Časopisni viri	84
Objavljeni viri	84
Literatura.....	85
Splet.....	90

Uvod: v okviru vojne in tradicionalnih struktur

»Zahodni ustavni kapitalizem, komunistični sistemi in tretji svet so družno zagovarjali enake pravice za vse rase in oba spola; vsi so sicer zgrešili ta skupni cilj, toda ne tako, da bi sistematično razlikovali eno skupino ljudi od druge. (Opazno je, da so vsi pozabili na pomembno vlogo, ki so jo v vojni, odporu in osvoboditvi igrale ženske.)«

Eric Hobsbawm: Čas skrajnosti¹

»Komunistična revolucija je v svojem velikem delu revolucija v pojmovanju žene, matere. Komunistična revolucija globoko prizadeva interese, koristi in pravice žene.«

Slovensko domobranstvo, 1945²

V pričujoči magistrski nalogi se bom osredotočila na vlogo žensk in razmerje med spoloma v času druge svetovne vojne na Slovenskem. Razpletla bom klobčič identitet, ki so jih ženske čutile med vojno, in mehanizmov, novih in starih, revolucionarnih in tradicionalnih, ki so posameznice vpenjali v zgodovinsko dogajanje. Videli bomo, da so tudi izredno revolucionarna leta 20. stoletja v veliki meri pogojena s stoletji trajajočo antropološko situacijo, krščanstvom.³ Katoliške vrednote so ključni del celotne zahodne civilizacije. Dogma o Marijinem brezmadežnem spočetju, ki je bila sprejeta leta 1854, ter dogma o Marijinem vnebovzetju, sprejeta leta 1950, kažeta na aktualnost vprašanja dojemanja tega ideala matere.⁴ Vztrajanje simbola matere v različnih obdobjih iste kulture, katerega del je tudi pozabljanje, nam lahko ponudi globlji uvid v izbrano zgodovinsko obdobje.⁵

Raziskovanje globljih družbenih struktur, ki so v začetku štiridesetih let dvajsetega stoletja v svojem bistvu krščanske, daje raziskovanju druge svetovne vojne na Slovenskem dodatno kvaliteto, saj je narodnoosvobodilno gibanje v svoje vrste sprejelo izredno visoko število kmečkih žensk, ki so bile globoko zaznamovane s cerkvenim marijanskim naukom. Uvodoma

¹ Hobsbawm, *Čas skrajnosti*, 168.

² Slovensko domobranstvo, januar 1945.

³ Accati, *Pošast in lepotica*, 241 – 242.

⁴ Prav tam, 250.

⁵ Prav tam, 115 – 117; in Rieff, *In Praise of Forgetting*, 12.

lahko prepoznamo tri kategorije, ki so nastale tekom prejšnjih stoletij, ki so globoko zaznamovana z marijanskim naukom in igrajo pomembno vlogo v času druge svetovne vojne. Prva je delitev prostora na javno in zasebno sfero, pri čemer je prva tradicionalno moška, druga tradicionalno ženska.⁶ V zasebni sferi se nam kaže naslednja funkcija, vredna naše pozornosti: vloga žensk kot posrednic med novim in starim, med javnim in zasebnim.⁷ Tretja kategorija, ki nam nudi globlje razumevanje razmerji med spoloma, je javni diskurz o vlogi tako žensk kot moških v izrednih okoliščinah – vojni. Videli bomo, da je predvsem za ženske v javnem diskurzu uporabljena ideja socialnega darvinizma 19. stoletja, ki v nekoliko spremenjeni obliki poziva ženske, naj se dokažejo za sposobne in si s tem pridobijo svoj pravičen, enakopraven družbeni položaj.⁸

Na drugi strani so na ljudi, ki so vojno doživeli, poleg konservativnih silnic delovale tudi nove, revolucionarne ideje. Če razumemo prvo in drugo svetovno vojno kot dolgo (evropsko) krizo, se nam pred očmi izriše obdobje, v katerem dokončno propade stari režim.⁹ Enkratna situacija, v kateri so se znašle ženske v tem obdobju, jim je ponudila novo možnost: preko obstoječih tradicionalnih kanalov so lahko vstopile v javno, moško sfero globlje in v večjem številu kot kadar koli prej.¹⁰ Poroznost meje ni bila naključna, temveč je imela svoje zakonitosti in svojo zgodovino. Prav tako je nemogoče reči, da so vse ženske na enak način in v enaki meri prestopale to mejo, niti da so se s samim prestopom žensk v moško sfero, četudi začasnim, strinjale ali ga podpirale. Takšna situacija je zarisala širok prostor, ki je bil manj artikuliran, izrazito heterogen prostor, ki je za seboj pustil malo sledi in ga je zaradi tega težje zgodoviniti: prostor sivega polja.¹¹ Kako in zakaj so se ljudje aktivirali in zakaj obstali ob strani? Katerih nalog so se lotevali, kaj so pomenile in kako so jih videli drugi?

Vsaj delno sem odgovore na zgornja vprašanja poiskala v primarnih in sekundarnih virih ter se naslonila na obširno literaturo, tako tujo kot jugoslovansko in novejšo slovensko, kadar je bilo to mogoče. Tako viri kot literatura predstavljata za zgoraj zastavljena vprašanja svojevrsten izziv, ki ga bom obravnavala v naslednjem poglavju. Že v uvodu pa je zagotovo potrebno izpostaviti magistrsko delo Valerije Bernik Burja z naslovom *Vloga žensk v osvobodilnem gibanju na Slovenskem*, ki je bogato s podatki o okupaciji,

⁶ Accati, *Pošast in lepotica*, 238 – 239.

⁷ Mayer, *The Persistence of the Old Regime*, 91 – 93.

⁸ Prav tam, 306.

⁹ Prav tam, 3 – 5, 305, 329.

¹⁰ Batinić, *Women and Yugoslav Partisans*, 107.

¹¹ Traverso, *Fire and Blood*, 82 – 83.

narodnoosvobodilnem gibanju ter Slovenski protifašistični ženski zvezi.¹² Pričujoča magistrska naloga se v precejšnji meri zanaša na zgodovinska dejstva, že zabeležena v tem delu, s čimer odpira možnost globljega razumevanja in interpretacije že zbranih podatkov. Na področju raziskovanja partizank se naloga opira predvsem na delo Jelene Batinić in Lydie Sklevicky,¹³ ključna dela za posamezne teme pa so izpostavljena v sklopu vsakega poglavja. Pri utemeljevanju vztrajanja starih družbenih mehanizmov v novem okolju, ki ga je na Slovensko prinesla druge svetovna vojna, se naloga opira na delo Luise Accati ter Enza Traversa.¹⁴ Glede vprašanja spominjanja in pozabljanja sem se oprla na študiji Mauricea Halbwachsa in Luise Passerini, konkretno za slovenski prostor pa na delo Silvije Kavčič.¹⁵

Ker v magistrski nalogi razbiram nianse med idejami o ženskah, njihovimi simbolični pomeni, ter realnim stanjem na terenu ter njihovim lastnim doživljanjem, se opiram na raznolike vire. Prvi sklop teh je arhivsko gradivo Slovenske protifašistične ženske zveze ter njenih odborov, prav tako pa sem v želji po iskanju polnejšega pomena tega gradiva za primerjavo uporabila še gradivo društva Nacionalsocialističnih žena na zasedenih ozemljih Gorenjske in slovenske Koroške. Arhivsko gradivo je izredno obsežno in nudi mnogo nadaljnjih možnosti za raziskovanje. Za analizo idej o ženskah in njihovem delovanju v družbi, ki so bile prisotne v javnem diskurzu, uporabljam časopisne vire – tako gradivo narodnoosvobodilnega gibanja kot konservativnega tabora ter okupacijskih oblasti. Tretji sklop uporabljenih virov so spominjanja in pričevanja, ki pa so, kot bomo videli, precej problematična, saj so podvržena cenzuri in samocenzuri. Sploh pri intervjujih, kjer

»sogovornika [intervjuvanca in izpraševalca, op. a.] veže ista moralna obveznost ohranjati živo kolektivno sporočilo antifašističnega boja. Pričevalci filtrirajo svoje pripovedi in se izogibajo tistim dogodkom, ki bi lahko kompromitirali pozitivno podobo slovenskega antifašizma. Ni zaželeno, da opisujejo morebitne poraze, ampak da pozitivno ovrednotijo dogajanje, ki so se ga udeležili,«¹⁶

ugotavlja Marta Verginella. Spričo tega imajo posebno vrednost pričevanja, ki so nastala v času vojne in se jih povojni socialistični diskurz še ni dotaknil.

¹² Bernik Burja, *Vloga žensk v osvobodilnem gibanju na Slovenskem*.

¹³ Batinić, *Women and Yugoslav Partisans*; ter Sklevicky, *Konji, žene, ratovi*.

¹⁴ Accati, *Pošast in lepotica*; Accati, *»Svetniččin mož«*; ter Traverso, *The European Civil War*.

¹⁵ Halbwachs, *Kolektivni spomin*; Passerini, *Ustna zgodovina, spol in utopija*, Kavčič, *Preživele smo in spominjamo se*.

¹⁶ Verginella, *»Porazeni zmagovalci«*, 15. Glej tudi Volk, *»Raznolikost vojnih izkušenj«*, 55, 133 – 138.

V prvem poglavju bom orisala paradigme, ki zaznamujejo literaturo, ki se ukvarja s spolom in vojno, ter se na kratko dotaknila problematike virov. Sledi poglavje, v katerem bom obravnavala razmerje med 'ženskim vprašanjem' ter socializmom, videli pa bomo tudi, kako je potekala integracija žensk v narodnoosvobodilno gibanje. Ta vključitev je prinesla na Slovensko veliko novost: borke, ki so se kot (bolj ali manj) enakopravne članice partizanskega gibanja aktivirale in zasedle tradicionalno povsem moške, javne položaje. Z nastankom ženskih herojev se bomo podrobneje seznanili v tretjem poglavju.¹⁷ Četrto poglavje se osredotoči na nasprotno plat iste zgodbe. Za osnovo jemlje trditev, da je ključ do uspeha narodnoosvobodilnega gibanja predstavljalo zaledje, sestavljeno iz žensk kmečkih slojev, in ki jih je gibanje aktiviralo za svoj namen s pomočjo tradicionalnih vrednot. V zadnjem, petem poglavju, se bom posvetila koncu vojne in vprašanju, koliko in kakšne dolgotrajne spremembe je prinesla vojna na področju dojemanja spola in razmerij med spoloma.

Videli bomo, da so voščila za *»vesele Božične praznike in srečno novo leto, ki naj vam in nam poplača žrtve, ki smo jih dali na oltar domovine,«*¹⁸ z vso krščansko retoriko in s praznovanjem cerkvenih praznikov tudi v zadnjem letu vojne nekaj običajnega, da se je osvobodilno gibanje zavoljo pridobitve legitimnosti javno dojemalo kot dediča vse pozitivne, tudi krščanske tradicije ter da je slednje kljub zastavljenim socialističnim smernicam globoko vplivalo na dojetje razmerja med spoloma tekom vojne in v letih po njej.

¹⁷ Termin 'ženski heroji' morda zveni nenavadno, a je uporabljen z namenom. Raba je razjasnjena v dotičnem poglavju.

¹⁸ SI AS 1739, t.e. 1, p.e. 4, ovoj 4. Voščilo štaba Škofjeloškega odreda. Na položaju, 27. 12. 1944.

Spol in vojna

»Odkvisnost žensk od moških je družbena funkcija, ki jim je dodeljena in pri kateri ne gre le za izključevanje žensk, temveč sega njen namen globoko v temelje družbene strukture, v njen skriti in nevidni del, ki pa ji zagotavlja stabilnost. [...] Ženska odkvisnost je temeljno načelo in pomirjujoča možnost, da se nanje lahko zanesemo.«

Luisa Accati: Pošast in lepotica¹⁹

Povečano zanimanje za preučevanje zgodovine žensk v 80. letih 20. stoletja²⁰ je prineslo spoznanje, da lahko raziskovanje razmerij med spoloma postane vplivna analitična kategorija ne le za ugotavljanje neposrednega odnosa med moškimi in ženskami ali za ločeno raziskovanje zgodovine žensk, temveč tudi za globlje razumevanje politike in moči.²¹ Preučevanje zgodovine spola, njegovega dojetanja, izražanja, upodabljanja, nam nudi most med preučevanjem tradicionalne, politične zgodovine in izolirano zgodovino žensk oz. spola. Vojna, kot piše Jelena Batinić, je kot okolje takim preučevanjem še posebno naklonjena.²² Druga svetovna vojna je (tako kot prva) v zgodovinopisju razumljena kot takšna ali drugačna prelomnica za zgodovino žensk. Ta paradigma se je v zahodnem zgodovinopisju uveljavila v štirih glavnih variacijah.²³

1. Prva slavi možnosti, ki jih je vojna prinesla ženskam. Tu gre za službe, ki so jih ženske opravljale med vojno, za boljšo izobrazbo, priložnost vstopiti v vojsko ali odporniško gibanje itd. S tem naj bi ženske **dokazale, da so sposobne toliko kot moški** in tako izstopile iz ločene, zasebne sfere. Glavni problem tega argumenta je, da je bil ta napredek le začasen. Po vojni se je položaj žensk v kontekstu normalizacije življenja in družbe v veliki meri vrnil v predvojne tirnice.
2. Druga variacija izpostavlja **politične pravice, ki so jih ženske dobile zaradi svojega primerne obnašanja v času vojne**. Ta variacija se deli v dva toka: vojna naj bi bila ključna za pridobitev političnih pravic ali pa naj ne bi imela ključne vloge pri pridobivanju le-teh.

¹⁹ Accati, *Pošast in lepotica*, 7 – 9.

²⁰ Passmore, »Introduction«, 1.

²¹ Scott, »Rewriting History«, 22 – 23.

²² Batinić, *Women and Yugoslav Partisans*, 3.

²³ Povzeto po: Scott, »Rewriting History«, 23 – 25.

3. Tretja variacija paradigme prelomnice predpostavlja, da je **odpor do vojne temeljna, naravna ženska lastnost**. V ospredje postavlja ženske aktivnosti za mir, njihovo težnjo po oskrbi ter reševanju življenj. Šibka točka te trditve se pokaže ravno v času vojne, ko je nacionalni interes skupaj s politično krizo zastrl njihov domnevni 'višji cilj' in jih potegnil v polje moškosti in vojne.
4. Četrta možnost preučuje **kratkoročne in dolgoročne vplive vojne**. Čeprav so bile pridobitve na področju pravic žensk v času vojne kratkotrajne, so sprožile začetek dolgoročnih sprememb, ki so korenito in za dlje časa spremenile njihov položaj v družbi.

V jugoslovanskem oz. slovenskem prostoru sta se v zgodovinopisju in javnem diskurzu uveljavili predvsem prvi dve verziji, ki se skladata z revolucionarno naracijo o drugi svetovni vojni iz časa socializma. Ker je bila izkušnja žensk v letih vojne heterogena, so različne tudi interpretacije pri zgodovinenju njihove izkušnje.²⁴ Prva ideja, torej da so se ženske med vojno izkazale v borbi kot enakopravne moškim, se veže na specifičen segment žensk, ki je bil v kontekstu narodnoosvobodilnega gibanja v manjšini, a hkrati pomeni specifičen, enkraten, markanten fenomen. Gre za partizanke, borke, ki so se v enotah aktivirale do takšne mere kot moški. Stopnja njihova enakopravnost v enotah je bila izredno visoka, a kot bomo videli, ne popolnoma dosežena in ne stalna. Borke so bile tiste, ki so rušile patriarhalno ureditev s tem, ko so se fizično borile proti fašistom, nacistom in kolaborantom ter s svojo lastno aktivnostjo spreminjale družbeno realnost. Posledice njihovega delovanja so vidne neposredno v ustavi iz leta 1946, s katero so ženske dobile volilno pravico.²⁵ Lik partizanke je v ustanovitvenem mitu povojne Jugoslavije igral ključen faktor. Režimu je dajal legitimnost ter ustvarjal novo, transetnično identiteto.²⁶

Druga ideja, t. j. da so se ženske v letih vojne obnašale primerno in si s tem prislužile več pravic, se nanaša na drugi segment žensk, udeleženih v narodnoosvobodilnem gibanju, ki so bile v večini. To so ženske iz kmečkih slojev, ki so partizansko gibanje podpirale iz zaledja (večinoma od doma) kot oskrbovalke in s tem ostale v kontekstu 'naravne' delitve vlog med

²⁴ Antič in Vidmar, »*The Construction of Woman's Identity*«, 220 – 221.

²⁵ Bonfiglioli, *Partizanke*. Partizanke so globok vtis nevarnih žensk ustvarile že takoj ob začetku vojne, njihova borbenost je bila nekaj, na kar niso računali niti okupatorji. »*Ženski partizani*. - V vas N. so vdrli nemški fašisti. [...] V oddelku je bilo 16 žena. [...] Stražo so pobile s kosami. Potem so obkrožile od vseh štirih strani hišo štaba. Oficir ji so pritekli ven. Enega je ustrelila 19 letna sestra komandirja brigade. Drugi jo končal življenje na vilah kolhoznice. Na tretjega so navalile ostale s kosami. Za oficirje je bilo vse to nepričakovano in osupli se niso mogli takoj znajti. Tako so kmalu postale gospodar vasi.« Slovenski poročevalec, 23. 8. 1941, 3.

²⁶ Batinić, *Women and Yugoslav Partisans*, 223 – 230.

spoloma.²⁷ Vojna in socializem sta v določenih segmentih nedvomno korenito izboljšala položaj žensk (predvsem na političnem in družbenem področju). Kar je ostalo nespremenjeno, je bilo razmerje vrednot. Spol je ostal ključen mehanizem za ločitev značilnosti in družbenih vlog.²⁸ Čeprav je opisana delitev vloge žensk v narodnoosvobodilnem gibanju v dve skupini na videz enostavna, sta bili obe vlogi v realnosti nerazdružljivo prepleteni. Partizanke, ki so delovale na terenu in v enotah, so opravljale poleg 'tipično moških' del (fizični boj) še 'tipično ženska': prale so, kuhale, šivale, tipkale in skrbele za ranjence. Po drugi strani pa so bile tudi ženske, ki so narodnoosvobodilno podpirale v polju svojega tradicionalnega delovanja, zajete v 'tipično moško' sfero: naj je šlo za govore, zborovanja, ki so se jih udeleževale, literaturo in orožje, ki so ga po domovih skrivale skupaj s partizani – njihova navzočnost v javno – političnem diskurzu in samem logističnem delovanju partizanskega gibanja je bila stalna in za gibanje nujna.

Za boljše razumevanje in vpogled v ta preplet se moramo otresti ozkega pogleda na položaj žensk v času (druge svetovne) vojne ter raje primerjati razmerje med obema spoloma. Tako lahko ugotovimo, da vrednost dela, ki so ga opravljale ali ženske ali moški, ter njihove 'naravne' lastnosti in vloge same po sebi ne morejo biti vrednotene absolutno, izven konteksta zgodovinskega dogajanja. Kar funkciji, ki jo v danem času in okolju opravlja posameznik, daje težo, vrednost, je pomen, ki ji ga v tem istem trenutku pripiše družba.²⁹ Vrednotenje ženskih oziroma moških dejanj ali sposobnosti torej nujno temelji na binarnosti in podrejenosti enega (ženskega) spola drugemu (moškemu) ter s tem ustvarja idejo dveh (domnevno) ločenih sfer. Tisto, kar vztraja skozi čas vojne in ga hkrati presega, je interval podrejenosti.³⁰ Sam nastanek povojne zakonodaje ne pomeni hitre spremembe v skozi stoletij utrjenih strukturah, kakor tudi ena ženska v javni, politični službi ni merilo za vse ostale – (poročene) ženske so običajno nosile dvojno breme službe in družine, »*ne da bi se ob tem kakorkoli javno ali zasebno spremenilo razmerje med spoloma*«. ³¹ Za izstop iz tega binarnega modela podrejenosti in za globlje razumevanje je nujno potrebno preučevanje mnogoterosti posameznih izkušenj in njihovih variacij. Samo raziskovanje vpliva vojne na ženske nasprotno vzdržuje binarno, črno – belo dožemanje, ženskam odvzema možnost biti

²⁷ Jogan, »*Seksizem in oborožene sile*«, 18 – 19.

²⁸ Batinić, *Women and Yugoslav Partisans*, 221 – 222.

²⁹ Passerini, *Ustna zgodovina*, 198 – 199. Za vpeljavo koncepta 'družbenega spola' glej: Scott, *Gender and the Politics*.

³⁰ Higonnet in Higonnet, »*The double Helix*«, 34 – 35.

³¹ Hobsbawm, *Čas skrajnosti*, 312 – 313.

zgodovinski subjekt ter jih postavlja v vlogo pasivnega objekta, hkrati pa zapre možnost redefinicije in razširitve vojne izkušnje v času in prostoru.³²

Teži kalupa binarnega modela se v diskurzu jugoslovanske literature, ustvarjene po drugi svetovni vojni, pridruži še osredotočenost na povečevanje mita narodnoosvobodilne vojne. Po razpadu Jugoslavije se je pozornost obrnila k preučevanju krivic in partizanskega nasilja.³³ Tuja literatura tega časa to isto problematiko obravnavala skozi prizmo hladne vojne, torej zopet ustvarja paradigmo, ki daje slutiti večjo statičnost, neprehodnost, pasivnost in binarnost, kot je bila v resnici prisotna.³⁴ Zamejenost zgodovinskega pogleda je torej dvojna – zastrt je pogled med Vzhodom in Zahodom, na drugo stran železne zavese, in zastrt je pogled na spol. Skratka, velika večina literature, tako jugoslovanske kot zahodne, ki obravnava tematiko druge svetovne vojne in jugoslovanskega prostora, je, kot jo je označila Jelena Batinić, *gender blind*.³⁵

Še več, na enak problem naletimo pri virih. Za dinamiko spola so neobčutljive tako ženske kot moške, kadar pričajo o svoji izkušnji druge svetovne vojne.

»Svet, v katerega smo se počutili pahnjene, je bil sicer resda strašen, a tudi nedojemljiv. Ujemal se ni z nobenim vzorcem, saj sovražnik ni bil vsenaokrog, marveč tudi znotraj. 'Mi' je izgubljal svoje obrise, tekmeča nista bila le dva in različna ni bila le ena meja, marveč številne in nejasne, morda neštete meje med vsakim od nas,«

je del svoje izkušnje opisal Primo Levi ter nas opomnil, da vojna izkušnja za nikogar ni bila linearna in vnaprej določena.³⁶ Medvojno zabrisanje mej, ki je bilo z ustvarjanjem ustaljene

³² Higonnet in Higonnet. »*The double Helix*«, 45 – 47; Passmore, »*Introduction*«, 4 – 5; Hobsbawm, *Čas skrajnosti*, 4.

³³ Batinić, *Women and Yugoslav Partisans*, 6 – 8.

³⁴ De Haan, *Continuing Cold War*, 547 – 573; Bonfiglioli, *Revolutionary networks*, 22 – 59. V zadnjih letih vojne je SPŽZ izrazito sodelovala z italijanskimi protifašistkami: »Sodelovanje z italijanskimi protifašistkami. Ker so Italijani Slovenskega primorja že priznani kot narodna manjšina in bodo kot taki imeli svoje pravice v naši državi, je treba, da se seznanijo tudi z dolžnostmi, ki jih imajo kot državljani Jugoslavije. Ni zadosti, da so simpatizerji našega pokreta in da tu pa tam pomagajo materialno, ampak gre za to, da oni razumejo, da je njihova dolžnost, da doprinesejo svoj delež za osvoboditev, da tudi oni žrtvujejo. Še več, s svojim delom morajo popraviti vsa tista grozodejstva, ki so jih Italijani pri nas počeli, in ki so pri njih tudi oni, če ne direktno pa indirektno, pomagali. [...] Naše žene pa naj dajo italijanskim protifašistkam vso potrebno pomoč v njihovi vzgoji in za čim večjo pritegnitev v organizacijo.« Tajništvo Pokrajinskega odbora SPŽZ za Slovensko Primorje Okrožnemu odboru OF za Trst, 22. 4. 1945. SI AS 1739 t.e. 2 p.e. 14; tudi: »[Odnos slovenskih aktivistk] do italijanske protifašistke se je poglobil, kar dokazuje prisotnost italijanskih protifašistk [na zborovanju jih je bilo prisotnih 12, op. a.]. Primorska žena je razumela, da stoji italijanska protifašistka z njo v skupnem boju proti fašizmu za federativno Titovo Jugoslavijo. Razumela je, da je njena naloga, da pomaga v tej borbi italijanski protifašistki, ki se razvija pod težimi pogoji kot ona sama.« Pokrajinski odbor SPŽZ za Slovensko primorje: Poročilo pokrajinske konference aktivistk, 25. 2. 1945. SI AS 1739, t.e. 3, p.e. 2.

³⁵ Batinić, *Women and Yugoslav Partisans*, 9.

³⁶ Levi, *Potopljeni in rešeni*, 28.

naracije po vojni še posebno pogosto pozabljeno pri pisanju spominov ali podajanju ustnih pričevanjih (kjer je na pričevalke že vplivala izkušnja socializma), je pri avtobiografskih virih v precejšnji meri izgubljeno. Kljub temu bi »zanikati obstoj zapletenih in konfliktnih situacij ter shematično obravnavanje tega obdobja pomenilo zanemarjati ali hote spregledati sive cone z namenom, da se ohrani ostra meja med 'našimi' in 'njihovimi',« je njegovo misel dopolnila Marta Verginella.³⁷ Kadar teče beseda o medvojnem dogajanju, je jasno, da so ženske opravljale tako tradicionalno ženske kot moške naloge, vendar so bile prve v kontekstu dogajanja samoumevne tako za ženske kakor za moške. To, da so kot zadnje v enoti dobile opremo (obleko, obutev, orožje) in prve v enoti poprijele za oskrbo (hrana, saniteta, pranje) se je zdelo nekaj naravnega, vsakdanjega. Slednje je v virih redko izrecno izpostavljeno, kar lahko daje vtis jasnih razmejitev.

V situacijah vsakodnevnega življenja srečamo torej ženske, ki se razumejo v kontekstu tradicionalnega dojemanja delitve med spoloma in tega v avtobiografskih virih ne izpostavljajo, kadar pa stopijo v moško sfero (npr. kot borke) ali v javno politično sfero (npr. govori na zborovanjih, kandidiranje na volitvah), kar je drugačno, novo, je njihova izkušnja zadušena v luči uradne politike enakosti med spoloma, ki jo je uveljavljala komunistična partija. V obeh primerih je iz virov zaradi bolj ali manj direktne (samo)cenzure težko razbrati, kaj sta obe, po svoji naravi izredni in neponovljivi izkušnji, pomenili za tiste, ki so jo doživljale.³⁸ Ali, kot je zapisala Silvija Kavčič: preživele so stanje v povojni Jugoslaviji občutile kot izgubo.³⁹ To občutje je postopno spodbudilo prilagajanje zmagovalnemu partizanskemu diskurzu. Družbena merila in državne smernice so določali tudi njihov položaj in pripovedni vzorec.⁴⁰

³⁷ Verginella, »Poraženi zmagovalci«, 17.

³⁸ Podobno ugotavlja Luisa Passerini v poglavju Ranjeni spomini. Imaginarij in ideologija v neki nedavni zgodbi. Passerini, *Ustna zgodovina*, 181 – 195.

³⁹ Kavčič, *Preživele smo in spominjamo se*, 177 in 186 – 190.

⁴⁰ Vidmar Horvat, *Zamišljena mati*, 14 – 15.

Mi in drugi: mizoginija in antisemitizem

»Mizoginija je bila prvi potreben korak k antisemitizmu. Mizoginija in antisemitizem sta koncepta (od katerih je eden impliciten, drugi pa eksplíciten), ki sta nepogrešljiva pri vseh drugih oblikah rasizma.«

Luisa Accati: Pošast in lepotica⁴¹

Diskurz, ki ga je oblikovalo časopisje na Slovenskem med vojno, ni našel prostora za negotovosti in nianse, ki so v resničnosti obstajali. Na desni je konservativni tabor risal ostro mejo med 'nami' in 'drugimi'. Grožnja, ki je pretila slovenskemu narodu, z njihovih očíh ni prihajala s strani okupatorjev, temveč se je v obliki rdeče komunistične poplave širila z vzhoda. Začetnega krivca so našli v francoski revoluciji, v ideji enakosti in svobode, ki *»ni nagovarjala ljudi le proti monarhiji in fevdalizmu, temveč je zamajala in načela tudi vezi, ki jih od posameznika zahtevajo vera, poštenje in nacionalna zavest«*.⁴² Ta je prinesla pravice ne le nižjim slojem (po spolu moškimi), temveč tudi temnopoltim, predvsem pa (v očeh konservativnega tabora za Slovenski prostor problematično) Judom in ženskam. Slednjim je omogočila neoviran vstop v osrčje narodne skupnosti kot enakovrednim državljanom z vsemi pravicami v političnem in gospodarskem smislu. Za desnico je bil to *»zametek duhovnega, moralnega in nacionalnega propada. Strah pred 'večnimi tujci', ki naj bi ljudem odtujili vse dobrine, vzeli vero, ubili v njih narodno zavest, jih dejansko razčlovečili, je bil nepopisno močan;«* vključno s strahom pred emancipiranimi, aktivnimi ženskami.⁴³

Na drugi strani se je komunistično gibanje na Slovenskem v letih med obema vojnama predstavljalo kot del oktobrske revolucije, ki nadaljuje delo francoske, ki je med drugim *»pokazala, da more edinole proletariat rešiti nacionalno vprašanje [ter] osvobodila ženo in*

⁴¹ Accati, *Pošast in lepotica*, 7 – 10.

⁴² Šorn, *»Idejni in politični nazori«*, 68 – 69.

⁴³ Rupnikov krog je zaroto, ki bi Judom zagotovila svetovno oblast, videla v sledečem zaporedju dogodkov: najprej naj bi Judje zaroto začeli z nevidnim uničevalnim orožjem - kapitalizmom, liberalizmom, internacionalizmom, materializmom. Te ideje, vržene med ljudi, so povzročile dokončen razkol med posameznimi sloji, stanovi, strankami. Sredi tega umetno sproženega demokratskega kaosa so Judje postavili močno komunistično totalitarno organizacijo z načeli hierarhije, avtoritete in discipline, ki z demokracijo nimajo nič skupnega. Sledila je zrežirana druga svetovna vojna, katere cilj je bil izvesti zadnjo fazo zarote - utrditev komunističnega sistema. Judovske marionete, komunisti, bi z uvajanjem gospodarskega, političnega in duhovnega suženjstva v kar najkrajšem času uničili vse Nejudje. Šorn, *»Idejni in politični nazori Rupnikovega kroga«*, 68 – 69; Bonfiglioli, *Partizanke*.

uvedla njeno resnično enakopravnost.«⁴⁴ Naracije konservativnega tabora komunistično gibanje nikakor ni zanikalo, temveč na kontinuiteti med revolucijama gradilo svojo legitimnost.⁴⁵ Kot bomo videli v nadaljevanju, si je Komunistična partija ravno s tem, ko je ustvarila fleksibilne, porozne meje, ustvarila predpogoj za uspešen boj proti okupatorjem in se skozi vojno prebila na zmagovalni strani. V svojo organizacijo je uspešno integrirala ženske, dala je veljavo nižjim slojem ter že v letih vojne izgrajevala občutek povezanosti Jugoslovanov v boju proti okupatorjem.⁴⁶ Morda je njena največja inovacija ravno strategija, s katero je v narodnoosvobodilni boj vključila široke kmečke množice – ženske, ki so z oskrbo partizanske vojske v zameno za javno priznanje njihovega delovanja omogočile njen uspeh.⁴⁷

⁴⁴ Deželak – Barič, »Slovenski komunisti«, 106 – 107.

⁴⁵ Prav tam.

⁴⁶ Glej: Godeša, *Slovensko nacionalno vprašanje*; Godeša, »Dolomitska izjava« 48 – 49.

⁴⁷ Batinić, *Women and Yugoslav Partisans*, 107.

Žensko vprašanje v socializmu

»Žene smo zapostavljene predvsem kot matere. Le premnogo jih je, ki nimajo pravice, da bi se veselile svojih otrok, ki nimajo niti časa, niti prostora niti denarja, da bi bile lahko srečne. [...] Za te svoje posebne zahteve se žene že od nekdaj borimo. Toda peščica meščanskih žena je ustvarjala žensko gibanje le na zahtevi politične enakopravnosti in enakopravnosti v dobrih službah. [...] To feministično gibanje je popolnoma zgrešeno. [...] Za delovno ženo je jasno, da bi se z izboljšanjem ljudskega položaja izboljšal njen položaj, da se zato njene glavne zahteve skladajo z zahtevami vsega delovnega ljudstva.«

Naša žena, 1941⁴⁸

Če je konservativni tabor sredi 20. stoletja vztrajal pri tradicionalni delitvi vlog med spoloma in s tem pri ohranjanju čistosti naroda, je socializem v slovenski prostor prinesel drugačne ideje. Temeljna postavka o položaju in vlogi žensk v družbi, ki jo je od konca 19. stoletja sprejemala tudi Jugoslovanska socialdemokratska stranka in kasneje Komunistična partija, je govorila, da je žensko vprašanje del širšega družbenega vprašanja, ki je rešljivo le v okviru socializma.⁴⁹

»Če se hočejo torej ženske bojevati proti [podrejenemu, op. a.] položaju, v katerem so, morajo nujno povezati svoj boj z bojem proletariata, ker se edino proletariat dosledno bojuje za odpravo zasebne lastnine, za brezrazredno družbo, za socializem. [...] Žensko vprašanje je potemtakem del boja delavskega razreda in bo rešeno šele s proletarsko revolucijo. Osvoboditev proletariata in osvoboditev žensk je v najožji medsebojni odvisnosti,«

je v svojem referatu leta 1941 na predvečer druge svetovne vojne na peti državni konferenci Komunistična partija Jugoslavije v Beogradu izpostavila Vida Tomšič, ena najvidnejših akterk na političnem parketu socialistične Jugoslavije.⁵⁰ Komunistična partija je tako v času med obema vojnama kot med drugo svetovno vojno v skladu s tezo o podrejenosti ženskega vprašanja družbenemu ni želela ženskih organizacij, ki bi delovale samostojno, t.j. izven njenih organizacijskih in idejnih okvirov, je pa spodbujala oblikovanje dodatnih, ženskam namenjenih organizacij znotraj svoje strukture, ki bi v svoje vrste pritegnile čim večje število

⁴⁸ Pota in cilji ženskega gibanja. Naša žena, 1941, št. 1, let. 1, 3.

⁴⁹ Jeraj, *Slovenke na prehodu v socializem*, 47 – 50; Coole, *Women in Political Theory*, 186 – 200 in 206 – 233.

⁵⁰ Konferenca je potekala na Dubravi pri Zagrebu od 19. do 23. 10. 1940. Tomšič, *Ženska, delo, družina, družba*, 20; Antič in Vidmar, *The Construction of Woman's Identity*, 225 – 228.

članic.⁵¹ Takšen primer sta Antifašistična fronta žena (AFŽ) in Slovenska protifašistična ženska zveza (SPŽZ).⁵² AFŽ Jugoslavije je bila ustanovljena pod okriljem KPJ na konferenci, ki je potekala v Bosanskem Petrovcu med 6. in 8. decembrom 1942.⁵³ Njen cilj je bil združiti žensko (in preko njih vso) populacijo, ne glede na narodnost ali veroizpoved in jih aktivirati tako v kontekstu nacionalne osvoboditve kot razrednega boja.⁵⁴ V vabilu, ki ga je iniciativni odbor AFŽ Jugoslavije (podpisane Spasenija Babocić, Mitra Mitrović, Olga Kovačić, Vanda Mates, Mira Moraća) poslal CK KPS dne 22. 11. 1942 za konferenco AFŽ v Bosanskem Petrovcu za dan 6. 12. 1942, so zapisale, da

»naša herojska Narodno-oslobodilačka vojska, brigade i odredi, u kojima se sve češće sreću žene – borci, treba takodje da pošalje svoje delegate – drugove ili drugarice – koji će donijeti konferenci žena pozdrave sa našeg fronta, i sa konferencije odnijeti plamene pozdrave i iskrenu poruku svima borcima: da će žene u pozadini učiniti sve za front.«⁵⁵

V svojem bistvu sta funkcija in namena AFŽ kot tudi partijska retorika glede mobilizacije in delovanja žensk v tej organizaciji dvoslojna in nasprotujoča si: ženske je nagovarjala hkrati preko nacionalne, patriarhalne, tradicionalne ideološke premise in hkrati preko transnacionalne, egalitarne ideje prihodnosti.⁵⁶ V pozivu na II. kongres slovenskih žena, objavljen v Naši ženi ob koncu leta 1944, v času, ko je bila mobilizacijska retorika že izčiščena, je moč zaznati natančno takšen splet besednih zvez.⁵⁷ Na borbene matere se je oprla s frazami, kot sta: *»Nobena izmed nas ne bo odstopila od borbe, dokler ne bo najhujši sovražnik lepše bodočnosti – fašizem – do konca uničen,«* ter *»Dvignile se bodo k besedi tudi naše partizanske matere, najčudovitejše darilo naših narodnih dni, ki brez tarnanja vsak dan žrtvujejo za narodno in človeško svobodo svoje sinove in hčere.«⁵⁸* Novo dojetje razmerja

⁵¹ V času med obema vojnama si je komunistično gibanje že prizadevalo ustvariti krovno organizacijo za ženska društva, idejo je razvilo in realiziralo v letih druge svetovne vojne. Kovačević, *Women of Yugoslavia*, 11 – 12.

⁵² Slovenska protifašistična ženska zveza je bila kot samostojna organizacija ustanovljena z okrožnico Izvršnega odbora OF 21. 1. 1943 (do takrat so slovenske žene delovale v okviru odborov Osvobodilne fronte slovenskega naroda). Bila je sestavni del leta 1942 ustanovljene jugoslovanske Antifašistične fronte žena. Organizacijsko je bila SPŽZ izpeljana od spodaj navzgor - od terenskih, okrajnih, okrožnih, pokrajinskih odborov do glavnega odbora. Vsi odbori SPŽZ so bili voljeni. Prvi glavni odbor je bil izvoljen na I. kongresu SPŽZ 17. 10. 1943 v Dobrniču. Po osvoboditvi se je SPŽZ preimenovala v Antifašistično fronto žena (AFŽ) Slovenije. Adamič, *Gradivo Antifašistične fronte*, 93 – 96.

⁵³ Tomšič, *Komunistična partija Jugoslavije*, 11.

⁵⁴ Jeraj, *Slovenke na prehodu v socializem*, 81.

⁵⁵ SI AS 1503, t.e. 1, a. e. 1.

⁵⁶ Batinič, *Women and Revolution*, 30; glej tudi: Šlander, *Novo bratstvo narodov*, 19; tudi Pismo pokrajinskega odbora SPŽZ za Slovensko primorje z dne 18. 2. 1945 o delu z italijanskimi protifašistkami, v: *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju*, knjiga 2, 1308 – 1309.

⁵⁷ SI AS 1739, t.e. 3, p.e. 2. Naša žena, november – december 1944, 6 – 7.

⁵⁸ Prav tam.

med spoloma so avtorji oz. avtorice članka vpletali tako, da so leta vojne predstavili kot dobo razvoja ženske populacije: »Naj vsak slovenski kraj v teh tednih občuti, da je slovenska žena v letih borbe postala nov, zaveden, sposoben in kulturnen človek. Naj v teh tednih tudi okupatorji in izdajalci še bolj kot sicer občutijo sovraštvo slovenskih žena.«⁵⁹

Delovanje AFŽ v praksi je zahvaljujoč dvoslojnosti mehanizmov aktivacije steklo razmeroma gladko: v prvi vrsti je AFŽ naložil ženskam naloge, kot so zbiranje hrane, obleke, sanitetnega materiala in obveščanje. Šele v drugi vrsti je imela AFŽ za cilj poskrbeti za vključevanje žensk v politiko, socialne in zdravstvene naloge, izdajanje časopisja in podobno.⁶⁰ Na Slovenskem je partija leta 1943 dodatno sistematizirala žensko organiziranje: ustanovila je SPŽZ, ki je bila vključena tako v OF kot v jugoslovansko AFŽ. Kapitulacija Italije je celotnemu osvobodilnemu gibanju dala nov zagon ter hkrati zahtevala natančno organizacijo celotnega odporniškega gibanja, če je želela izkoristiti nastalo situacijo za pridobivanje orožja in utrjevanje oblasti ter »dopovedati vsem materam, ženam in sestram važnost in nujnost mobilizacije, da ne bi zadrževale svojih sinov, mož in bratov. Izvesti je treba med ženami in dekleti agitacijo za aktivno vključevanje v Narodno osvobodilno vojsko.«⁶¹ Hkrati je bila jasno zapisana dolžnost žena,

»da najaktivnejše sodelujejo pri narodnih stražah in pomagajo izvajati njihove naloge. Žene v narodnih stražah je treba oborožiti« ter *»vse matere, žene in sestre belo in plavogardistov je treba opozoriti, naj vplivajo na svoje sinove, brate in može, da preidejo na stran NOV [Narodnoosvobodilne vojske, op. a.] in POS [Partizanskih odredov Slovenije, op. a.], kot edinega predstavnika zavezniške vojske na našem teritoriju.«*⁶²

Na terenu se je vzpostavitev organizacije SPŽZ začela s posameznicami, ki so že bile sodelavke OF. Zaradi narave dela so bile prve članice SPŽZ praviloma mlajše, izobražene ženske iz družin, ki so imele tradicijo levo usmerjene politike iz časa pred vojno. Nekatere izmed njih so s svojim delovanjem začele v urbanem okolju.⁶³ Če je nastopila nevarnost, da

⁵⁹ SI AS 1739, t.e. 3, p.e. 2. Naša žena, november – december 1944, 6 – 7.

⁶⁰ Več o mobilizaciji in integraciji v nadaljevanju.

⁶¹ SI AS 1503, t.e. 1, a.e. 1. Okrožnica Glavnega iniciativnega odbora SPŽZ vsem Iniciativnim okrožnim in rajonskim odborom SPŽZ, 9. 9. 1943.

⁶² Prav tam.

⁶³ Organizacijsko delo v urbanem okolju se je za članice in člane OF lahko končalo tudi s smrtjo: »Pred nekaj tedni je naša organizacija izgubila svojo članico Dano Vukovo. Bila je umorjena v svojem stanovanju skupno s svojim možem in nekim neznanecem. Na podlagi dokazov, ki jih ima OF v rokah, je jasno, da so ta zločin izvršili belogardijci. Kakih 8 dni pred tem zločinom sta bili pri Dani dve naši tovarišici iz SPŽZ. Med pogovorom je Dana omenila, kakšen pritisk izvaja Jazbec na njo in na njenega moža, da bi prestopila v njegovo vrsto. Ker ni imel uspeha, jima je zagrozil, da bosta padla kot talca, njej pa je še očital, da je glavna organizatorka SPŽZ-ja za Trst. [...] Ponekod so se članice tako prestrašile, da so odstopile iz odbora. V okraju št. 3 sta odstopili

jih okupator razkrije kot sodelavke osvobodilnega gibanja, so morale zavoljo lastne varnosti in varnosti svojcev pretrgati vse vezi z domačim okoljem.⁶⁴ Ali so delovale kot kurirke v urbanem okolju ali kot aktivistke na terenu, morale so zapustiti svoje družine, vključno z otroki, če so jih imele.⁶⁵

»Skoro vse ilegalne aktivistke so mladinke, ker starejše ženske zelo težko pripravimo na to, da bi odšle v ilegalnost. Po poklicu so pretežno delavke z nekaj intelektualkami. Pri kmečkih dekletih in mestnih ženah in dekletih je več oportunitizma, medtem ko kmečke žene ne morejo tako lahko zapuščati družine, ker predstavljajo glavno delovno silo na vasi, pa mi niti ne prakticiramo vabiti jih v ilegalnost. Osnovni odbori in rajonski odbori v legalnosti ter skupine po vaseh – vse to je v glavnem zajelo samo starejše žene,«⁶⁶

je 29. 2. 1944 poročal Pokrajinski odbor SPŽZ za Gorenjsko in Koroško Glavnemu odboru SPŽZ. Aktivistke so zbrale okoli sebe zaupnice in jih organizirale v krajevne odbore. Krajevni odbori so izvolili svoje delegatke za rajonske odbore in ti dalje za okrožne. Sledili so pokrajinski odbori ter Glavni odbor, ki je bil podrejen neposredno OF in jugoslovanskemu AFŽ.⁶⁷ Prvi kongres SPŽZ je potekal v Dobrničju 16. in 17. oktobra 1943.⁶⁸ Tu je bil opredeljen smoter nove organizacije: pomagati OF, da čim prej doseže svoje cilje. V uradni retoriki ustanovnega kongresa je bila v primeru SPŽZ bolj poudarjena tradicionalna vloga žensk in njihova politična prevzgoja kakor pri kongresu jugoslovanske AFŽ. Možnost vključevanja žensk v oboroženo borbo v pozivih ob ustanovitvi SPŽZ ni bila niti omenjena.⁶⁹

Ideja, da je možno enakopravnost doseči le znotraj socializma, po načrtih, ki jih je izdelala Komunistična partija, je naletela na več izzivov. Po eni strani so ženske v zahodnih, kapitalističnih državah že dosegle svoje pravice⁷⁰ in torej podrejenost žensk v jugoslovanskem prostoru v času med obema vojnama ni bila le posledica dotedanjega družbenega sistema, temveč same zaostalosti države; v tem primeru rešitev ženskega vprašanja v kontekstu socializma ni bila edina legitimna rešitev in še zdaleč ne optimalna ali splošno sprejemljiva. Hkrati z uveljavljanjem socializma je v javni diskurz vstopala ideja o razuzdanem,

tajnica, ki pravi, da je zasledovana vsled aretacije hčere, in blagajničarka, češ da se ne more gibati, češ da so se nastanili v njeni hiši Nemci.» Okrožni odbor SPŽZ za Trst Pokrajinskemu odboru SPŽZ za Primorsko, 12. 4. 1944. SI AS 1739, t.e. 2, p.e. 14.

⁶⁴ Čepe, *Junaška Ljubljana*, 305 – 306.

⁶⁵ Sklevicky, *Konji, žene, ratovi*, 47.

⁶⁶ SI AS 1738, t.e. 1, p.e. 1. Pokrajinski odbor SPŽZ za Gorenjsko in Koroško Glavnemu odboru SPŽZ, 29. 2. 1944.

⁶⁷ SI AS 1664, t.e. 1, p.e. 1. Okrožnica o ustanovitvi SPŽZ.

⁶⁸ Tomšič, *Komunistična partija Jugoslavije*, 4.

⁶⁹ Jeraj, *Slovenke na prehodu v socializem*, 82 – 85.

⁷⁰ Bock, *Ženske v evropski zgodovini*, 229 – 239.

anarhičnem načinu življenja, ki se je vzpostavil v Sovjetski zvezi in ki ga utegne prinesiti komunizem.⁷¹ Da bi slednje dokazala kot zmoto, je Komunistična partija izredno natančno skrbela za visoke moralne standarde znotraj svoje organizacije in širše znotraj narodnoosvobodilne vojske. »Naši tovariši so navadno mnenja, da se njihovo življenje tiče samo njih. Temu pa ni tako – nasprotno, partija mora paziti na osebno življenje slehernega svojega člana,« je poudaril Tito v enem izmed svojih govorov.⁷² Idealen odnos moških do žensk naj bi izpolnjeval dva kriterija. V prvi vrsti naj bi spoštovali žensko kot človeka in tovarišico tako v borbi kot v življenju. Drugi pogoj je bil, da moški spoštujejo čustva žensk ter njihovo pravico do odločanja o njihovih lastnih telesih.⁷³ Seksualna identiteta žensk je bila postavljena v okvir socialističnega ideala in je ustvarjala kontrast z buržoazno idejo romantične ljubezni, pogojene z razredom in statusom.⁷⁴ To novo, socialistično podobo ženske pa je zamejevalo mišljenje, da so matere tiste, ki ustvarjajo in vzgajajo otroke, ki bodo v prihodnosti nosilni novega družbenega reda. Vloga ženske kot matere je bila zaradi tega še kako v središču partijske ideologije in politike.⁷⁵ Potreba po nadzoru in disciplini članic in članov partije se je izkazala za ključno.

»Moč gibanj za svetovno revolucijo je ležala v obliki komunistične organizacije, to je v Leninovi 'partiji novega tipa', mogočni iznajdbi družbenega inženiringa dvajsetega stoletja, primerljivi z iznajdbo krščanskih samostanskih in drugih redov v srednjem veku. Celo majhnim organizacijam je podelila nesorazmerno učinkovitost, saj je lahko partija od svojih članov zahtevala izjemno vdanost in samopožrtvovalnost, več kot vojaško disciplino in strnjeno, ter popolno osredotočenost na izvajanje partijskih odločitev za vsako ceno. To je naredilo močan vtis celo na komunizmu nenaklonjene opazovalce,«⁷⁶

Znotraj enot so se v ta namen dvakrat tedensko vršile kritike in samokritike, t.j. sestanki, na katerih so člani partije sebi in svojim kolegom razkrili svoje napake in pomanjkljivosti, bili so deležni kritike sodelavcev in nadrejenih ter na koncu podali predlog za ali sprejeli naloženo 'pokoro' za svoje grehe in obljubili, da se bodo v prihodnje izboljšali. Takšna (samo)disciplinska praksa se je vršila tudi znotraj SPŽZ.⁷⁷

⁷¹ Jeraj, *Slovenke na prehodu v socializem*, 73 – 77.

⁷² Tomšič citira Titov govor s pete konference KLJ. Tomšič, *Komunistična partija Jugoslavije*, 25.

⁷³ Jeraj, *Slovenke na prehodu v socializem*, 77.

⁷⁴ Antič in Vidmar, *The Construction of Woman's Identity*, 232; tudi Kovačević, *Women of Yugoslavia*, 22.

⁷⁵ Vidmar, *Zamišljena mati*, 24 – 25.

⁷⁶ Hobsbawm, *Čas skrajnosti*, 72.

⁷⁷ Okrožnica Navodila pokrajinskega iniciativnega odpora SPŽZ iz novembra 1943, objavljeno v: *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju*, knjiga 2, 115 – 119; in okrožnica Primer dnevnega reda seje vaškega odbora SPŽZ, prav tam, 176.

»Po danem četnem poročilu je dal tov. Lojz samokritiko glede njegovega dela, ponašanja v četi in odnosa med partizani in terenskimi političnimi delavci na drugi strani. Izjavil je da je delal na tem da bi četa bila res preskrbljena preko zime, kar se mu je tudi posrečilo, pač pa de je še vedno tisti stari Lojz, ki rad zahaja v anarhistične tendence. To da je njegovo trenutno razpoloženje v katerih je napravil precej napak v odnosu do partizanov, in sicer v grobem postopanju grožnjami o streljanju, raznimi izgredi pred partizani, proti tov. Pavlu katerega dolgo časa ni priznaval kot politično odgovornega na terenu in v četi. Po delu, da ni predstavljal v četi avtoritete radi svojega ponašanja, ter da je s tem popustila v četi disciplina. Kar se nanaša na tov. Ateno priznava, in obžaluje. Tudi to da je trenutno razpoloženje, katero sedaj zdravi. To vse se sedaj vidno boljša ter je pripravljen z novimi silami na delo. Tov. Mile, politkomisar čete daje samokritiko o svojem političnem delu v četi. Priznava veliko osebno lenobo, veliko popuščanje med tov. glede discipline ter mnogo premajhno politično udejstvovanje pri političnih urah in sestankih. To sicer utemeljuje s tem, da ni imel na razpolago nikakršnega materiala. Tov. Robin je isto tako podal samokritiko katera je pa že tako stara, in vsakomur znana. [...] Po njihovi samokritiki sem še vsakemu posebej dal primerno lekcijo, jih pošteno skritiziral ter jim dal nove direktive za nadaljnje delo čete. Vsi trije so bili pripravljeni, da začnejo z novim delom. Da se bodo še bolj popravili kot so se do sedaj ter da bo njihovo delo v naprej skupno in v korist OF.«⁷⁸

S prakso kritik in samokritik je partija prevzela funkcijo Cerkve in se kot tako delno dojemala tudi sama,⁷⁹ zadolžena, da ohranja čistost ideologije, ki je v kontekstu dogodkov kratkega 20. stoletja resnično postala posvetna religija.⁸⁰ Praksa kritike in samokritike je bila članom partije predstavljena z versko retoriko, ki so jo člani osvobodilnega gibanja imeli kulturno ponotranjeno (večina članov OF je bila katolikov).⁸¹ Slednje je za pričujoče delo ključno, saj kaže na visoko stopnjo prenosa tradicionalnih struktur v partijski okvir oz. širše delovanje OF. (Samo)kritika je pred širšo skupnostjo na partijskih sestankih razgaljala posameznikovo zasebno in javno življenje ter ocenjevala njihovo pravovernost. Strategija kritike in

⁷⁸ SI AS 1482, t.e. 4, p.e. 1. Pokrajinski komite(t) KPS za Gorenjsko in Koroško, Poročila od 15.8. do 1.9.1943. Na položaju, 9.9.1943. Podobno: »Kalvarija se je začela julija, ko so me vodili iz oddelka v oddelek [v bolnišnici Franja, op. a.], od pograda do pograda in pozivali ranjence, naj povedo, kaj mi imajo očitati, naj naštejejo vse moje napake.« Bojc Bidovec, *Ni neskončnih poti*, 128.

⁷⁹ »Slovanska apostola Ciril in Metod sta dala Slovanom prvo knjigo in sta s svojim v življenja Slovanov bistveno vplivala tudi na kulturni in politični razvoj Slovencev. Zato nosita del zaslug, da se danes bori ves slovenski narod z ramo ob rami z ostalimi slovanskimi narodi proti nemškemu okupatorju [...]. OF slovenskega naroda, ki je zaradi svoje vloge v sedanji narodno – osvobodilnem boju postala dedič vseh pozitivnih zgodovinskih zapuščin in vrednost slovenskega naroda, je vsenarodno politično gibanje, ki te kulturne vrednote goji, razvija in ki tudi iz teh kulturnih temeljev naše preteklosti črpa moč za oblikovanje novega, samozavestnega, aktivnega slovenskega človeka.« SI AS 1800, t.e. 1, p.e. 1. Proslava 5. julija, praznik Cirila in Metoda. Razglas IO OF. 21. junij 1944.

⁸⁰ Hobsbawm, *Čas skrajnosti*, 4. Tesna povezanost članov partizanskega gibanja s Cerkvijo oz. vero ni bila nevsakdanja. »[...] ljudje pa so z vseh strani hiteli v cerkev. [...] Vsi smo peli Sveto noč, domačini in partizani.« Bojc Bidovec, *Ni neskončnih poti*, 101.

⁸¹ Repe, *S puško in knjigo*, 278 – 279.

samokritike, po svojem mehanizmu podedovana s polja religije, je imela na udeležence globok vpliv. Na nižjih nivojih ali v situacijah, ko posamezniki niso bili stalni člani skupine, znotraj katere bi lahko sodelovali pri (samo)kritiki, je partija svojim članom razdelila vprašalnike, ki so zajemala tako vprašanja politične in praktične narave kot vprašanja o zasebnem življenju.⁸² Ohraniti čast partije in celotnega partizanskega gibanja je bilo ključno za uspeh le-tega in velik del nadzora moralnega standarda je zadeval ženske. Odkar jim je Tito v svojem govoru februarja 1942 odprl vrata za vstop neposredno v bojne enote, torej v prvo vrsto partizanskega gibanja, je bila potreba po strogem nadzoru še večja.⁸³

Delovanje Slovenske protifašistične ženske zveze

Vključevanja žensk v partizansko gibanje se je partija lotila konkretno in sistematično. Na širšem ozemlju Jugoslavije se je posvečala predvsem opismenjevanju žensk in njihovi vsestranski izobrazbi, kar je bil predpogoj za njihovo aktivacijo. Na Slovenskem so bili ti problemi nekoliko manj pereči in se je partija lažje osredotočila na druga področja.⁸⁴ Osnovni, splošni namen SPŽŽ je bil (tako kot pri AFŽ) nuditi vsakovrstno podporo partizanski vojski v kontekstu narodnoosvobodilnega boja in v ta namen aktivirati čim večje število žensk:

»Naloge SPŽŽ:

1. Z vsemi sredstvi podpirati OF, narodno vojsko v njeni borbi proti fašizmu, okupatorju ter njihovim pomočnikom: mihajlovičevcem in beli gardi.
2. Pritegniti v to borbo vse Slovenke.
3. Zbirati denar, hrano, obleko, obutev, zdravila za narodno vojsko.
4. Politično vzgajati slovenske žene za uveljavljanje ženskih političnih in socialnih pravic v smislu enakopravnosti in demokracije.
5. Lajšati trpljenje in lajšati rane žrtvam okupatorjev in izdajalcev v smislu programa 'Slovenske narodne pomoči'.
6. Sestavljati predloge za uspešnejši boj in za izpolnitev osvobodilnih organizacij slovenskega narod itd.«⁸⁵

⁸² Batinić, *Women and Revolution*, 178 – 183.

⁸³ Prav tam, 128.

⁸⁴ Kovačević, *Women of Yugoslavia*, 34.

⁸⁵ SI AS 1664, t.e. 1, p.e. 1. Okrožnica o ustanovitvi SPŽŽ.

Drugo poslanstvo, ki ga je izpolnjevala SPŽŽ, je za razliko od prvega prihajalo 'od spodaj' – odvisno je bil od aktivnosti in iniciative članic samih. Z eno besedo je bil ta cilj emancipacija, podrobneje pa je sestavljen iz vsaj treh soodvisnih komponent: politične, kulturne in družbene enakopravnosti.⁸⁶ Partija je morala za to, da je SPŽŽ tekom vojne ostala podrejena njej in OF, vložiti precej truda. Pregled arhivskega gradiva razkrije, da so višji organi partije in glavni odbor SPŽŽ večkrat svarili sebi podrejene organe in delavke na terenu, naj omejijo svoje avtonomno delovanje, sploh po letu 1943 in tekom leta 1944, ko je v organizacijo vstopalo vedno večje število žensk. »Ponekod je bil celo slučaj, da so odbori SPŽŽ nezdravo tekmovali z odbori OF. [...] Nastala je resnična nevarnost, da bi naša organizacija zašla v feministično organizacijo, ki zasleduje ženske cilje v meščanskem smislu, ločeno od ciljev vsega naroda,«⁸⁷ so se glasila svarila. Za razliko od predhodnikov AFŽ in SPŽŽ, 'meščanskih' ženskih društev medvojnega obdobja, ti dve organizaciji nista smeli delovati v prepričanju, da imajo ženske kakršne koli druge potrebe kot tiste, ki jih imajo kot članice delavskega razreda.⁸⁸

Nastanek AFŽ oz. SPŽŽ kaže na to, da sam pritisk zgodovinskih dogodkov in ideja egalitarnosti znotraj socializma nista bila dovolj, da bi se ženske lahko prosto aktivirale in vključile v narodnoosvobodilno gibanje, temveč se je bilo treba za uspešno integracijo lotiti problema s primerno strategijo. Če je bil ključni cilj posebne ženske organizacije znotraj OF ta, da organizacija ženske aktivira (in to v čim večjem številu – povedno je, da vstop v AFŽ in SPŽŽ nikoli ni bil z ničemer omejen), potem velja splošna predpostavka, da so v nasprotju z moškim delom prebivalstva pasivne.⁸⁹ Sama ideja socialistične enakopravnosti na relaciji med spoloma torej ni bila lahko izvedljiva in ni bila tista, ki bi bila vzrok množične mobilizacije žensk in posledično uspeh osvobodilnega gibanja, kakor je trdila protipartizanska stran.⁹⁰

Prehoda iz predvojne tradicije ženskega delovanja v nov, socialistični kontekst enakopravnosti ni bilo moč izvesti tako hitro, kot je nastala potreba po tem, kar je vodstvu OF predstavljalo problem: čeprav so partijska navodila 'od zgoraj' poudarjala novost in specifičnost AFŽ oz. SPŽŽ, je dejstvo, da sta obe zrasli kot naslednici predvojnih društev, tako meščanskega feminističnega gibanja kot socialistični – proletarskega, v veliki meri

⁸⁶ Sklevicky, *Konji, žene, ratovi*, 25; Kovačević, *Women of Yugoslavia*, 34.

⁸⁷ SI AS 1664, t. e. 1, p. e. 11.

⁸⁸ Antič, in Vidmar, *The Construction of Woman's Identity*, 224 – 225.

⁸⁹ Sklevicky, *Konji, žene, ratovi*, 34.

⁹⁰ »Za pridobivanje žensk so komunistke uporabljale približno iste načine kakor kača v raju, ko je zapeljevala Evo. Trkale so na žensko nečimrnost in brenkale na enakost.« Slovenski dom, 29. 1. 1944, 6; ob začetku vojne so idejo enakost med spoloma gladko zanikali: »Značilna poteza Stalina je tudi ta, da je ženo in ženske sploh smatral za nekaj manj vrednega, za sužnje«. Slovenski dom, 19. januar 1940, 4.

določalo njun značaj.⁹¹ Oba tokova predvojnih feminističnih gibanj sta se postopoma začela združevati okoli leta 1935, ko so se razmere zaostriale z nastopom nacizma.⁹² Vida Tomšič je leta 1940 svarila:

»Feminizem v naših vrstah je treba označiti kot desničarsko oportunistično pomoč meščanskemu ženskemu gibanju pri širjenju iluzij, da se da žensko vprašanje rešiti v okviru razredne družbe s pomočjo nekakšnih reform. Tako se trga ženske od revolucionarnega proletariata in njegove partije. Potemtakem je to poskus likvidirati vodilno vlogo naše partije v boju za enakopravnost žensk.«⁹³

Sprva relativno svobodno delovanje SPŽŽ je bilo tekom vojne strogo omejeno. Discipliniranje se je začelo na jugoslovanski ravni s pismom Centralnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije (CK KPJ) iz januarja 1944 jugoslovanski AFŽ, v katerem je ji je očitala togost, birokratizacijo in izključno delovanje žensk za ženske (feminizem).⁹⁴ V okrožnici Izvršnega odbora Osvobodilne fronte, datirani z dnem 19. 3. 1944, so bile članice SPŽŽ ponovno ostro obtožene feminizma.⁹⁵

Discipliniranje je izzvenelo iz CK KPJ preko celotno partijske strukture vse do najnižjih odborov SPŽŽ vse do najosnovnejše ravni, vključno z govori posameznih vidnih članic in objavami v partizanskem časopisju (npr. članka Zime Vrščaj v Naši ženi in Vide Tomšič v Ljudski pravici).⁹⁶ Celotna SPŽŽ je v skladu z osnovnimi navodili CK KPJ sprejela konkretne ukrepe, ki bi tesneje povezali SPŽŽ z OF ter s tem zmanjšali feministični avtonomni potencial SPŽŽ. Slednje je OF praktično izvedla tako, da so ženske, ki so imele funkcije v SPŽŽ, izvolili še v odbore OF, tako da sta se v eni osebi združili dve funkciji.⁹⁷ V novih navodilih je bilo naročeno, naj odbori na vseh nivojih *»manifestirajo pravice in dolžnosti sodelovanja pri graditvi nove oblasti, z agitacijo in propagando dvigajo ženam zavest enakopravnosti v*

⁹¹ Batinić, *Women and Revolution*, 78 – 88.

⁹² Godeša, *Čas odločitev*. SLS sprejema nacistično zakonodajo pred okupacijo.

⁹³ Tomšič, *Ženska, delo, družina, družba*, 27 – 31.

⁹⁴ Pismo CK KPJ iz januarja 1944 o napakah v AFŽ, v: *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju*, knjiga 2, 521 – 523.

⁹⁵ Batinić, *Women and Revolution*, 116 – 199. Okrožnica objavljena v: *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju*, knjiga 2, 523 – 524.

⁹⁶ Objavljeno v: *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju*, knjiga 2, 524 – 529. Napetosti so se stopnjevale že v letu pred reorganizacijo. *»Priložil sem s to potjo tudi nekaj kovert in omot papirja, ki ga uporabi, da boš dobro organizirala SPŽŽ, da nam ne bo z ženskami gorja, kajti vsak dan nas bolj in bolj napadajo z vsemi mogočimi stvarmi,«* je 30. junija 1943 Rudi s terena pisal v pismu tovarišici Mari. *»Odgovori jim v 'Slovenki' s kakim primernim člankom, na primer 'Kako naj se ženske borimo za enakopravnost?' [...] Napisati se da pač lep članek.«* SI AS 1739, t.e. 2, p.e. 1.

⁹⁷ Okrožnica GO SPŽŽ za Slovenijo o reorganizaciji SPŽŽ, v: *Slovenke v narodnoosvobodilni vojni*, knjiga 2, 529 – 533.

skupni narodno osvobodilni borbi, dajejo pobude za razne skupne kampanje – akcije,«⁹⁸ ne pa da uresničujejo »s tendenco, da vse delo med ženami organizirajo in vodijo.«⁹⁹ Hkrati je bilo SPŽZ naročeno prekiniti »posebne partijske kurze za žene, kakor tudi kurze za ženske aktivistke sploh in jih pretvoriti v kurze za vzgojo najširših ženskih množic. Vzgoja aktivistk partijk in nepartijk pa zagotoviti v skupnih partijskih oziroma OF kurzih.«¹⁰⁰ Odziv znotraj SPŽZ ni bil enoten. Če so nekatere članice želele okrepiti svojo neodvisnost,¹⁰¹ so se druge veselile polnopravnejšega in neposrednega vključevanja v strukturo OF:

»Žene so večinoma z veseljem sprejele novo reorganizacijo. Sedaj se šele začenjajo zavedati, kaj vse so pridobile v tej borbi, polagoma se oživlja za njih čisto novo življenje. Ni se čuditi, ako naše žene ne morejo tako hitro dojeti vsega preokreta, ker to je res en velik korak napredka za nas vedno zaslužnjene Primorke.«¹⁰²

Ob izteku vojne se je proces vključevanja vseh masovnih organizacij OF, med drugim tudi SPŽZ, zaostroval.¹⁰³ Zgoraj omenjena okrožnica sovпада s širšim dogajanjem v partizanskem gibanju. Že leta 1943 in 1944 se je začel proces ustvarjanja regularne jugoslovanske vojske, kar pomeni, da je bila celotna struktura OF natančneje formirana in disciplinirana.¹⁰⁴ Hkrati pa je bila okrožnica namenjena tudi (moškim) članom KPJ kot opozorilo, naj ženske dojemajo kot resne tovarišice in enakovredne partnerke. Slednje naj bi bil resnični razlog, zakaj ženske v partiji in njenih organizacijah še vedno čutijo potrebo po meščanski, feministični aktivaciji.¹⁰⁵ Zaradi takih in podobnih primerov je vrh Komunistična partija Slovenije čutil potrebo, da 'delu z ženskami' v celoti posveča posebno pozornost, še posebno v času vojne, ko

⁹⁸ SI AS 1739, t.e. 1, p.e. 1, ovoj 4.

⁹⁹ Prav tam.

¹⁰⁰ Prav tam.

¹⁰¹ »Moram v glavnem omeniti, da so žene nepravilno pojmovale reorganizacijo SPŽZ in niso bile prav nič vesele, ker so vse na splošno sklepale, da je naša organizacija odpravljena. Nekaj naših članic je bilo sprejetih v OF odbore.« Okrožni odbor SPŽZ za Kras Pokrajinskemu odboru SPŽZ, SI AS 1739 t.e. 2 p.e. 11.

¹⁰² Izraz »vedno zaslužnjene Primorke« načrtno zavrača feministično tradicijo in potrjuje tendenco reorganizacije. Poročilo Pokrajinskemu odboru SPŽZ iz seje Okrožnega odbora SPŽZ za Vipavsko, 30. aprila 1944, SI AS 1738, t.e. 2, p.e. 2. Ali: »30. 4. 1944 smo imele svojo redno sejo, na kateri smo sklenile, da bomo še naprej ravno tako delale kot doslej, dokler nas ne vključijo v OF odbore. Danes smo dobile povabilo na prvo skupno sejo. Upam, da sedaj bodo že kaj ukrenili po novi reorganizaciji.« Okrožni odbor SPŽZ za Vipavo, poročilo Pokrajinskemu odboru SPŽZ za Slovensko primorje, na položaju, 17. 5. 1944. SI AS 1738, t.e. 2, p.e. 2.

¹⁰³ »Največja naloga SPŽZ je aktivizacija žena, da bodo v teh zadnjih naporih doprinesle še več kot do sedaj za novo Titovo Jugoslavijo!, je pozvala aktivistke. [...] Prikazala je dosedanje delo OF in masovnih organizacij, posebno SPŽZ, ki ni vzporedna OF, temveč predstavlja le del tega gibanja.« Tako Angela Očepek, članica IOOF in GO SPŽZ, v svojem govoru na zborovanju odposlank novomeškega in notranjsko – ribniškega okrožja. Slovenski poročevalec, 19. januar 1945, 2.

¹⁰⁴ Batinić, *Women and Revolution*, 160 – 161.

¹⁰⁵ SI AS 1800, t.e. 1, p.e. 2. Več v poglavju Integracija.

je bila podpora žensk narodnoosvobodilnemu gibanju ključna za uspeh gibanja.¹⁰⁶ Sam izraz 'delo z ženskami' je izhajal iz časa med obema vojnama in je vseboval idejo, da ženske potrebujejo dodatno vzgojo in vodstvo, če želijo sprejemati 'pravilne' politične odločitve.¹⁰⁷ V skladu z Leninovo tezo o 'zaostalosti' žensk je komunistična partija le-te dojemala kot izredno konservativne, kot točko, na katero se lahko oprejo reakcionarne sile, zlasti katoliška cerkev.¹⁰⁸ A »ženske je kljub njihovi politični zaostalosti mogoče zaktivizirati,« je Boris Kidrič zatrjeval na partijskem posvetovanju v Kočevskem rogu med 5. in 7. julijem 1942, sploh ker so »protifašistični ženski odbori zgrabili za konkretno delo v pomoč partizanom, šivanje in pranje oblek, nabiranje jagod, gob itd.«¹⁰⁹

¹⁰⁶ Primer sodbe Vzhodno – dolenskega odreda v primeru moža in žene, ki sta zajela in izdala partizana. Mož je bil obsojen na smrt in takoj usmrčen, medtem ko je bila njegova žena, Neža Udovič, » [...] z ozirom na dejstvo, da je obtoženka **zapeljana od drugih** in sama nezadostno poučena« pomiloščena in izpuščena na svobodo. SI AS 1482, t.e. 4; ali: »Povezati je treba tudi žene onih vasi, ki še niso zajete v OF ter jih potem v SPŽZ **vzgojiti** za zavedne pristaše OF.« PANG, 1006, t.e. 57, a.e. 1, ovoj 1.

¹⁰⁷ Jeraj, *Slovenke na prehodu v socializem*, 60 – 61.

¹⁰⁸ Batinič, *Women and Revolution*, 176.

¹⁰⁹ Zapisnik partijskega posvetovanja v Kočevskem rogu, 5. - 7. julij 1942, prispevek Borisa Kidriča, objavljeno v: *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju*, knjiga 1, 257.

Integracija žensk v narodnoosvobodilno gibanje

»Naredba št. 5

[...]

12. Po možnosti spe tovarišice ločeno od tovarišev. [...]

V zvezi z naredbo glavnega poveljstva, ki določa način sožitja med tovariši in tovarišicami, odreja štab odreda: da mora biti to sožitje samo tovariško in bo vsako drugo razmerje, ki bi škodilo razmerju odreda in bi rušilo njegovo disciplino, kaznovano s smrtjo.«

Naredba štaba Vzhodno dolenskega odreda
politkomisarja Tarasa Tržana – Naceta Majcna
za dosego večje discipline in borbenosti,
6. 11. 1942¹¹⁰

Ideja enakosti med spoloma se je v partizanskih enotah in širše v narodnoosvobodilnem gibanju v letih vojne izkazala za zapleteno, polno ne le teoretičnih, temveč tudi praktičnih izzivov, kot lahko razberemo iz zgoraj navedenega fragmenta Naredbe št. 5. Partija je v ženskah videla ogromen, še neizkoriščen borbeni kapital in zato je izdala jasna navodila, da je ženske (na vseh pozicijah) kot soborke potrebno sprejeti. Gre za plast zgodovine osvobodilnega gibanja, kjer smo priča največjemu razkoraku med uradnimi navodili in stališči ter realnostjo na terenu.¹¹¹ Kljub socialistični doktrini enakopravnosti med spoloma je slovensko partijsko vodstvo v precejšnji meri, če je le bilo mogoče, upoštevalo tradicionalno delitev dela med tem, kar so smatrali za moško ali žensko.¹¹² Trditev, ki jo je v svojem delu postavila Lydia Sklevicky, drži tudi za osvobodilno gibanje v slovenskem prostoru: pri emancipatornem procesu so bile antipatriarhalne vrednote aktivirane do tiste minimalne mere, ki je še zagotovila zadostno mobilizacijo žensk – in nič več.¹¹³ Strategija partije za delo z ženskami je bila v skladu s tem načelom centralizirana in jasna. Njen cilj je bil vzpostaviti formalne ženske organizacije v mestih in na vasi (kar ji je z AFŽ in SPŽZ tudi uspelo); poleg ženskih društev ustvariti tudi ženske sekcije mešanih društev in sindikatov; proizvesti

¹¹⁰ SI AS 1482, t.e. 4, p.e. 1.

¹¹¹ Batinič, *Women and Revolution*, 141 – 142.

¹¹² Jeraj, *Slovenke na prehodu v socializem*, 89.

¹¹³ Sklevicky, *Konji, žene, ratovi*, 55.

ustrezen tisk za širjenje socialističnih idej, propagande, informacij (časopis Naša žena); pollegalne oblike dela, kot naprimer organizacija sestankov za žensko vzgojo ter sodelovanje pri protestih, ki so se na Slovenskem vršili v Ljubljani.¹¹⁴ Vse te aktivnosti naj bi olajšale in optimizirale integracijo žensk v partijsko strukturo in delovanje v narodnoosvobodilnem gibanju.

Ideja socializma je sama po sebi ustvarjala vzdušje, ugodno za emancipacijo žensk. Težnja po odpravi vseh neenakosti, tako razrednih kot diskriminatornih praks, je ustvarila možnost, da je AFŽ oz. ožje SPŽZ postala polje, kjer so ženske lahko legitimno uveljavile svojo enakopravnost. Enakopravnost je partija predstavila kot nagrado, ki si jo bodo ženske pridobile s sodelovanjem v NOB, kolikor jim bo to izrecno dopuščeno.¹¹⁵

»Pojdite svojim tovarišem, našim partizanom, z vsemi močmi na pomoč. Ženske ste sposobne za drugo kot moški. Če se ne boste borile, boste sodelovale v osvobodilni borbi z zbiranjem oblačil, s pripravljanjem suhega sadja za zimo. Poučevale boste žene in dekleta, ki niso imele prilike slišati o resnici, da bo vsaka slovenska žena in dekle vedela, kaj ima storiti in kaj je njena dolžnost. Tako boste izpolnile isto dolžnost kot moški.«¹¹⁶

Če so ženske želele enakopravnost, so se morale šele dokazati, zaradi česar so bile tekom vojne tudi formalno (ne le v okviru globljih struktur) še vedno neenakopravne. Znotraj narodnoosvobodilnega gibanja so bile ženske vsa leta številčno v manjšini in so opravljale nižje službe, kar je še posebej očitno pri vodenju vojske in pri političnem delovanju.¹¹⁷ Leta 1941 je bil delež žensk v osvobodilnem gibanju 4%.¹¹⁸ Od teh na višjih poveljniških funkcijah ni delovala niti ena. Sprva je partizanska vojska v vsaki enoti imela dve vodilni funkciji, komandirja in politkomisarja, tekom let sta se jima pridružili še funkciji namestnika politkomisarja in častnika za oskrbo. Na nivoju poveljstva glavnega štaba do brigadnih štabov niso ženske zasedale nobenega mesta. Kot politične komisarke ali namestnice politkomisarja so se izjemoma začele pojavljati šele na nivoju bataljonov.¹¹⁹ Na teh dveh področjih, tradicionalnih utrdbah moškega udejstvovanja, so ženske v vse 'moške' dejavnosti po svoji lastni presoji pripuščali (ali tudi ne) ožji člani partije sami, torej tisti, ki so bili podrobno

¹¹⁴ Tomšič, *Ženska, delo, družina, družba*, 31 – 38.

¹¹⁵ Sklevicky, *Konji, žene, ratovi*, 28. Batinič, *Women and Revolution*, 97 – 100.

¹¹⁶ Zapisnik partijskega posvetovanja v Kočevskem rogu, 5. - 7. julij 1942, replika Ivana Nemca. *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju*, knjiga 1, 258.

¹¹⁷ Deželak – Barič, *»Vloga in položaj žensk«*, 29 – 30.

¹¹⁸ Bernik, *»Ženske v slovenski partizanski vojski«*, 110.

¹¹⁹ Prav tam, 112.

seznanjeni s partijski politiko enakopravnosti in ki so ji formalno, ne pa nujno tudi praktično, sledili.¹²⁰ Sledita dva konkretna primera takšnega razhajanja med idejo in realnostjo.

»Včeraj popoldne sva z Jožo (L. Šentjunc) udeležila seje iniciativnega odbora AFŽ, ki je bila v Toplicah. Joža je na mojo prošnjo na koncu poravnala spore, ki so nastali med članicami odbora. Z ženskami so težave in skrbi, ker so še vedno preobremenjene s čisto ženskimi slabostmi, kakor so trma, ozkosrčnost in ljubosumnost,«¹²¹

je v svoj dnevnik zapisal Tone Fajfar, eden izmed članov iniciativnega odbora AFŽ.¹²² Iz citata lahko razberemo, da so tradicionalistični pogled na ženske gojili člani partije, ki so bili zaradi svojega mišljenja, postopanja in interesa razumljeni kot posebno primerni za tovrstno delo. Bolj ali manj prikrita neenakost se je dalje kazala pri vseh višjih in nižjih strukturah, naj je šlo za volitve v Narodnoosvobodilne odbore ali konkretno obnašanje do žensk v partizanskih enotah.¹²³ Vprašanje, ali bo socialistična revolucija prinesla zaželene družbene spremembe tudi na področju enakopravnosti ali ne, je bilo redno obravnavano na partijskih sestankih. Realnost odnosa do žensk prikazujejo sledeče replike, dane po partijskem posvetovanju v Kočevskem rogu poleti 1942:

»Tovariš Vilko Kočevar [Dušan Bravničar, op. a.]: [...] Pri volitvah v NOO smo videli, da so ženske premalo zastopane. Ko je bil odbor izvoljen, je bila parola: no, pa še eno žensko zraven. To je popolnoma napačno, kajti zavedati se moramo, da tvorijo ženske in dekleta polovico človeštva in da morajo postati enakopravne z moškimi. [...]

Tovarišica Mara Samec [Mihaela Dermastia, op. a.]: Glede na ženske bi hotela pripomniti: ko pride tovarišica v logor [tabor, op. a.], rečejo: aha, zdaj je pa tu, takoj v kuhinjo! Na ženske gledajo kot da smo samo za kuhinjo in pranje. Niti vprašajo je ne, zakaj je prišla. Ko je kuharica ali perica, je ne vabijo na politične sestanke, ves čas mora kuhati in prati. Še danes gledajo ženske kot manjvredne in to žal tudi partijci. Zastran ženskega lista: ko pride kak ženski list, pravijo: aha, to je pa za babe, in ga ne preberejo. [...]

¹²⁰ Sklevicky, *Konji, žene, ratovi*, 34 – 35. Dvojna morala se je začela pri samem vrhu socialističnega gibanja. *»According to Djilas, Stalin pointed at him, elbowed a comrade and complained, 'Can't he understand if a soldier who has crossed thousands of kilometers through blood and fire and death has fun with a woman or takes some trifle?' For both Eastern and Western Europeans, these comments, recorded by Dilas, were deeply shocking. Rape was 'fun with a woman', theft was 'taking some trifle'.«* Applebaum, *»Introduction«*, xiv.

¹²¹ Tone Fajfar v svojem dnevniku, dne 30. septembra 1943. Fajfar, *Odločitev*, 376.

¹²² Poleg Toneta Fajfarja so iniciativni odbor sestavljale še Mara Rupena Osolnik, Marjana Draksler, Helena Puhar, Marija Šlander, Dana Mišigoj in Zima Vrščaj. Fajfar, *Odločitev*, 277.

¹²³ *»Včeraj, na velikonočni ponedeljek, so bile v Črnomlju volitve v mestni Narodnoosvobodilni odbor. Marsikdo je bil nad izidom presenečen. Udeležba je bila 96%. Značilno je, da ni bila izvoljena nobena ženska.«* Tone Fajfar v svojem dnevniku, dne 11. aprila 1944. Fajfar, *Odločitev*, 472.

Tovariš Oskar Slatin [Matija Bahar, op. a.]: [...] Ko je prišlo do volitev v NOO [v Koprivniku, op. a.], je [nek tovariš, op. a.] ženske pognal iz dvorane, češ da ženske nimajo pravice voliti. Začudili smo se, saj smo se borili za to, da bi bile ženske enakopravne. Naj to zvedo na našem [osvobojenem, op. a.] ozemlju, pa bodo rekli: saj se ni nič spremenilo...«¹²⁴

Poleg samoumevnosti opravljanja tradicionalno ženskih opravil v enotah sta dodaten problem za enakopravno udeležbo žensk v osvobodilnem gibanju predstavljala še nepripravljenost moških za opravljanje teh nalog ('ženske' naloge, ki jih niso opravljalke borke v enotah, opravljalke ženske v svoji zopet tradicionalni vlogi v zaledju¹²⁵) ter vojaška neizkušnost žensk. To je pomenilo, da so sprva v bojih utrpele večje število žrtev kakor moški.¹²⁶ Urjenje v rokovanju z orožjem in vojaških veščinah je potekalo po internem dogovoru in v skladu s trenutnimi potrebami v okviru posameznih enot:

»Ko so nama [pripovedovalki in njeni soborki, s katero sta hkrati vstopili v enoto, op. a.] takoj drugi dan potisnili mavzerico v roke in nama vcepljali prvo učenost o puški, so nama drgetali prsti. Pred orožjem sva imeli strah, pred svojo nespretnostjo še večjega. Šola o ravnanju z orožjem pa je naglo napredovala. naslednje dni sva že morali sodelovati pri vajah na terenu: naskakovati, napadati, vaditi v metu bombe.«¹²⁷

Edini program, ki je že od leta 1941 ženske sistematično pripravljala za vključitev v partizanske enote, je bilo izobraževanje za medicinke. *»Zdravnice, sestre in redovnice iz ženskih samostanov so se pridružile bolnicam v gozdovih,«¹²⁸* medicinski tečaj pa je pomenil novo možnost tudi za začetnice. A medicinski tečaj ni zajemal nobenega vojaškega urjenja, poleg tega pa so bilo pogosto za medicinke zadolžene le zato, ker so bile edine ženske v enoti.¹²⁹ Hkrati je delo medicink zajemalo *»še eno bistveno stran partizanskega življenja: organizirale so pralnice, pekarnice in kuhinje ter sledile možem na osamljene in nenaseljene*

¹²⁴ Zapisnik partijskega posvetovanja v Kočevskem rogu, 5. - 7. julij 1942, odlomki replik po referatu Borisa Kidriča. *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju*, knjiga 1, 258 – 260.

¹²⁵ Batinič, *Women and Revolution*, 151. *»V partizanskih enotah sem se udeleževala kot borka, po potrebi pa tudi kot perica in kuharica.«* Izjava Ančke Lovšin, por. Kaluža. Livold pri Kočevju, 1958. *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju*, knjiga 1, 619.

¹²⁶ Batinič, *Women and Revolution*, 138, 147 – 148. *»Hodila pa sem tudi redno na stražo in v patrolje. Imela sem malo pištolo 6,35. Ker me je v krilu in nizkih čevljkah, v katerih sem odšla od doma, zeblo, so me oblekli v četr metra predolge moške hlače, kar je bilo ravno prav, ker sem dobila tudi štiri številke prevelike gojzerje. Komandant Silas [Rudi Knez – Silas, op. a.] se je celo pošalil, da mora to znamenitost zabeležiti v dnevno povelje.«* Spomini Olge Kastelic – Marjetke. *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju*, knjiga 1, 655.

¹²⁷ Pričevanje Slave Mihevc – Mire. Citirano po: Bernik, *»Ženske v slovenski partizanski vojski«*, 124.

¹²⁸ *»Women doctors, nurses and sisters from the convents joined the hospitals in the woods. [...] Another vital side of Partisan life was taken over by women: they organised laundries, bakeries and cookhouses, and would follow the men to lonely posts and uninhabited areas where there were no local village women to look after them.«* Jones, *Twelve Months*, 80 – 81.

¹²⁹ Iz mojih partizanskih dni, izjava Vere Dukič, v: *Slovenke v narodnoosvobodilni vojni*, knjiga 2, 1022 – 1028.

pozicije, kjer ni bilo lokalnih vaščank, ki bi skrbele zanje.«¹³⁰ Delno je posameznicam nudilo pridobivanje vojaških izkušenj njihovo delovanje v borbenih grupah – manjših ilegalnih vojaških enotah, ki so bile ustanovljene v Ljubljani. Vanje so vstopale predvsem kot mladinke. Njihova naloga je bila pridobivanje materiala, razoroževanje okupatorjevih sil in zaplemba orožja za partizansko vojsko ter sabotažne akcije. Članice in člani borbenih grup (kasneje povezanih v Narodno zaščito in Varnostno obveščevalno službo) so se postopoma priključili partizanskim enotam na terenu.¹³¹ Čeprav so se ženske tekom let, kot bomo videli v naslednjem poglavju, izkazale za kompetentne in suverene borke, je bila njihova visoka umrljivost v začetni fazi vojne eden izmed argumentov za demobilizacijo žensk iz jugoslovanske partizanske vojske ob njenem koncu.¹³²

Ženske, ki so se z orožjem v roki fizično bori proti nacifašizmu, so za marsikoga pomenile šokantno novost, pa ni bila brez predhodnic. Pri mobilizaciji žensk v boj so vlogo ključnega posrednika odigrali epi in miti, skratka ustno izročilo, prisotno na vseh južnoslovanskih ozemljih. Epi, ki so bili zapisani vzporedno z vzponom nacionalizma v 19. stoletju, so do 20. že postali kanon, s čimer so pridobili močan politični potencial (na Slovenskem: Karel Štrekelj: Slovenske narodne pesmi¹³³). Ta poezija je omogočila, da je partizansko gibanje z uporabo metafor, ki jih je črpalo iz epov, samega sebe prikazalo kot nosilca dolge historične tradicije in hkrati vzpostavilo kulturno avtoriteto v prostoru. Katere naj bi bile metafore in katere vrednote naj bi sporočale, je skrbno izbrala partija preko svojih propagandnih in umetniških odsekov.¹³⁴ V tem kontekstu so bile jasno določena tudi merila, zaradi katerih nekdo postane heroj. Lastnosti, potrebne za junaštvo, niso nujno izključevale žensk; kdor jih ima, je heroj, ne glede na spol. Iz tega izhaja, da ženska, ki prime za orožje in si ostriže lase,¹³⁵ da bi maščevala svojega očeta, brata ali moža, sprejemljiva v tradicionalnem

¹³⁰ Jones, *Twelve Months*, 80 – 81.

¹³¹ Čepe, *Junaška Ljubljana*, 82.

¹³² Batinič, *Women and Revolution*, 138 – 140. Izjema je bila Primorska, kjer je bilo spodbujanje žensk za vstop v partizane kot bork intenzivno še leta 1943. »*Dekleta v partizane! Primorske Slovenke, pokažite, da hočete z ramo ob ramo s svojimi- moškimi tovariši priboriti primorskim Slovencem po desetletjih suženjstva s strani rasistov narodno svobodo, da hočete združitev z vsemi Slovenci v novi, močni, demokratični Jugoslaviji.*« Slovenka, december 1943, 4.

¹³³ Štrekelj, *Slovenske narodne pesmi*.

¹³⁴ Batinič, *Women and Revolution*, 38 – 49.

¹³⁵ »*Četni brivec mi je ostrigel moje črno pobarvane lase.*« Izjava Andreane Družina – Olge. *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju*, knjiga 1, 600. Striženje partizank ni bilo dosledno in je simboliziralo prestop v moško sfero. Striženje žensk se je sicer v Evropi in tudi na Slovenskem (»*Maščevala se je nad ljudmi, ki so se iz nje norčevali, ker je hodila z Italijani, zaradi česar je bila od partizanov ostrižena.*« Slovenski poročevalec, 29. 3. 1943, 4.) uporabljalo kot obliko javnega kaznovanja žensk, ki so spale z okupatorji, s čimer je bila simbolno rehabilitirana moškost okupiranih (Lowe, *Podivjana celina*, 181 – 190). Skupno obema striženjema je, da so lasje kot jasen fizičen atribut uporabljeni kot sredstvo za določanje vloge glede na spol.

kontekstu. Inverzija vlog, ki poteka pod temi točno določenimi pogoji (ženska stopi na mesto padlega moškega, je samska, se ostriže in nosi moške obleke, določeno časovno trajanje zamenjave vlog). Precedens ima v dogajanju 1. svetovne vojne, kjer se na jugoslovanskem ozemlju neregularne vojaške vrste saboterjev dopolnijo z borkami, ki so neposredne predhodnice partizank (in ki pri nemški vojski zbujaajo zgražanje),¹³⁶ ter v španski državljanski vojni, v katero se je vključilo 16 bork z jugoslovanskega ozemlja.¹³⁷

Tradicija in kultura sta bila torej dva ključna kanala, ki sta omogočila tako mobilizacijo kot integracijo žensk v narodnoosvobodilnem gibanju – a le zato, ker se je komunistična partija načrtno lotila te strategije mobilizacije, jo ozavestila, jo speljala. Na njeno delovanje so hkrati delovali nasprotni, konservativni mehanizmi, ki so ovirali integracijo žensk: vztrajnost stare hierarhije, prepričanji in predstave o delitvi dela po spolu. Hkrati sta se v praksi vključevanja žensk v enote pokazala še dva nepredvidena problema: poleg že omenjene visoke smrtnosti bork zaradi vojaške neizkušenosti in slabe se je v mešanih enotah ustvarjala tudi seksualna napetost med njenimi člani.¹³⁸ Osvobodilno gibanje je poskušalo reševati to situacijo z izredno visoko stopnjo discipline in samodiscipline ter ločevanjem bork in borcev po spolu (tako pri spalnih prostorih kot pri enotah).¹³⁹

Protipartizanski tabor je sicer ob samem koncu vojne delno spodbujal ženske, naj se aktivirajo v boju proti komunizmu, vendar na bistveno drugačen način kot OF. Utrditi je želela vlogo ženske kot matere ter je odločno ohraniti v konservativnem, tradicionalnem položaju:

»Nujno je torej, do se tudi slovenska žena udejstvuje proti komunizmu. Toda kako? Jasno je, da od nje ne smemo, ne moremo, nočemo in tudi ni potrebno zahtevati vojaških nastopov. [...] Področje protikomunističnega udejstvovanja in ne samo

¹³⁶ Shepherd, *Terror in the Balkans*, 30. »Yesterday we had our second black day, we had to live many dead and dably wounded on a bridge. And when you consider that we suffered these losses at the hands of a female Partisan company, it really makes you want to throw up.« Prav tam, 209.

¹³⁷ Batinić, *Women and Revolution*, 57 – 65; Kovačević, *Women of Yugoslavia*, 19.

¹³⁸ »Komunistično vodstvo je hotelo s privabljanjem žensk povečati divjost in krvoločnost v edinicah. Zakaj? Prvič zato, ker so ženske, vzgojene v zavesti, da so enake moškim, hotele moške prekositi v pobijanju in krvoločnem divjanju; drugič zato, ker je pri tem igrala važno vlogo spolnost.« Slovenski dom, 19. 1. 1944, 6. Ob začetku vojne je italijanska propaganda izpostavljala – »če je treba, pretirano« - uspehe sil Osi in »spodbijala lažne novice komunistične propagande«. Povzetek zadev s sestanka na poveljstvu XI. armadnega zbora, 3. 9. 1941. Citirano po: Ferenc, *Fašisti brez krinke*, 145 – 148.

¹³⁹ »Sinoči smo dobili prirastek: prignali so nam malo tovarišico Tajdo, ki je bila doslej bolničarka v Dolomitih. Pri nas se bo naučila strojepisja, ki je tudi potrebno za uspešno vodenje partizanske vojne. Ob tej priložnosti mi je padlo v oči nekoliko spremenjeno vedenje tovarišev. Spričo nove tovarišice so v zadregi, vsak se na neki način prizadeva, da bi napravil nekakšen vtis. Seveda se bo to prisiljeno obnašanje kmalu povrnilo v stare, izglajene navade in vsak bo spet postal tak, kot je.« Tone Fajfar v svojem dnevniku, dne 7. maja 1943. Fajfar, *Odločitev*, 272.

udejstvovanja, marveč pravega, težkega in junaškega boja naše žene s komunizmom je v prvi vrsti tam, kjer jo komunizem najbolj napada in najbolj prizadeva njene interese, koristi in pravice. [...] Ako komunizem ruši družino, jo bo naša žena čim bolj ščitila, posebno pa se svoj položaj v njej in dobrine, ki jih ona vanjo prinaša. [...] Zahtevala bo zaščito materinskih pravic in bo sama stoodstotno izvrševala svoje materinske dolžnosti.»¹⁴⁰

V skladu s konservativno politično mislijo je ostala delitev med nalogami ženskega in moškega spola strogo ločena – prve so bile zakoreninjene v družini, druge v javnem življenju.¹⁴¹

V ozir moramo pri preučevanju integracije vzeti tudi dve različni okolji, v katerih se so delovale ženske: mesto in okolica.¹⁴² Ženske, ki so živele v urbanem okolju, so vojno in sodelovanje v osvobodilnem gibanju dojemale drugače kot tiste s podeželja. Med okoljema se je ustvarjalo trenje, češ da je mestno okolje tisto, ki že od tako obremenjenega podeželja jemlje hrano.

»Kar se domačih dogodkov tiče, naše žene z razumevanjem spremljajo dejanja naših hrabrih partizanov. Dogodki sicer niso vselej zadovoljivi, meščanka mora dan na dan poslušati pritožbe okoličank, da česa vsega so krive 'te stvari', in ni lahka naloga miriti razburjene duhove, ki žal mnogokrat upravičeno tožijo in potožijo svoje gorje,«¹⁴³

je navedeno v zapisniku prve seje mestnega odbora AFŽ, ki se je vršil 28. marca 1944 v Gorici. S problematiko je bil seznanjen tudi Glavni odbor SPŽZ, ki je 14. aprila 1944 vsem SPŽZ odborom naročal: *»Rade volje oddajte vse [živila, op. a.], kar imate več kot toliko kar neobhodno potrebujete zase in za svojo družino! Pomagajte pri prenašanju in prevažanju živil! [...] Tovarišice, oskrbimo otroke z mlekom posebno one po mestih!«¹⁴⁴* V Ljubljani je bila preskrba s hrano pretežno skrb žensk.¹⁴⁵ Drugačen je bil tudi način organiziranja in delovanja odpora med vaščankami in meščankami. V mestu so se bile ženske prisiljene dobivati v manjših skupinah, sploh po kapitulaciji Italije, ko se je vzdušje zaostriilo.¹⁴⁶

¹⁴⁰ Slovensko domobranstvo, januar 1945.

¹⁴¹ Coole, *Women in Political Theory*, 179 – 186.

¹⁴² Za primer navezanosti podeželja na mesto in njuno razmerje privlačnosti in mržnje glej primer Trsta, Verginella, *»Poraženi zmagovalci«*, 45.

¹⁴³ SI AS 1739, t.e. 2, p.e. 7.

¹⁴⁴ SI AS 1738, t.e. 1, p.e. 1, ovoj 1.

¹⁴⁵ Šorn, *Življenje Ljubljančanov*, 244 – 256.

¹⁴⁶ *»Nov način organiziranja v mestu, namreč v malih skupinah, je zelo sprejemljiv. Organiziranih je po SPŽZ liniji okrog 160 žena.«* Poročilo odbora SPŽZ za Gorico, 29. 8. 1944, SI AS 1739, t.e. 2, p.e. 7.

Napetost je bilo mogoče čutiti tudi med prebivalkami Kranja in podeželankami iz njegove okolice:

»Splošno je opaziti, da organizacija SPŽZ doživlja v nekaterih okrožjih /npr. Kamnik/ Precejšen zastoj. [...] Krivdo za to je treba iskati: [...] 3. v sektaškem nastrojenju napram meščanskim ženam v nekaterih centrih /zlasti v Kamniku/;«¹⁴⁷

ali v Trstu:

»Posebno skupino pa tvorijo žene v centru mesta, ki so še pred vojno spadale tako zvanemu intelektualnemu krogu. Njihovi možje so bili pred 2 leti obsojeni na procesu in se še danes nahajajo v ječah. One same ne obetajo posebnega razvoja in ne pridobitve za našo borbo. Pritegnili smo jih v SPŽZ v glavne zato, da jim preprečimo eventuelno sodelovanje z belo gardo, ki jih je že skušala pritegniti. Politično so izrazite nacionalistke, ki ne morejo pozabiti kralja Petra.«¹⁴⁸

Drugačna je bila tudi aktivizacija in ozaveščanje žensk. Medtem ko so ženske v mestu imele dovolj literature in znanja, da so jo predelale same,¹⁴⁹ so se ženske v vaseh pritoževale zaradi pomanjkanja le-te. Na to jim je Pokrajinski odbor SPŽZ za Primorsko odgovoril:

»Nadalje glede literature. Res dobivate precej malo naše literature, zato pa si morate same pomagati. [...] Zato pa mora tehničarka v vašem odboru skrbeti, da bo po prihodu nove literature takoj sklicala vse ženske in dekleta iz vasi in jim na glas prečitala in razložila, kar jim je nerazumljivo.«¹⁵⁰

Naloge, ki so jih članice osvobodilnega gibanja opravljale, so bile odraz njihove lokacije. V urbanih okoljih so ženske skrivale posamezne ilegalce, iskale pot iz mest in vzdrževale vezi s partizanskimi enotami na terenu za nove mobilizirance, ki so se stekali v vojsko izven mest, zbirale so orožje in zdravila, organizirale delovanje ilegalnih tiskarn in raznašale tisk, zbirale donacije za osvobodilno gibanje ali za podporo partizanskim družinam. Na Slovenskem je za razliko od širšega jugoslovanskega prostora veliko število žensk sodelovalo pri likvidacijah vojaških in političnih nasprotnikov ter zbiranju informacij o okupatorju v sklopu Varnostno-

¹⁴⁷ SI AS 1738, t.e. 1, p.e. 2, ovoj 1. Pokrajinski odbor SPŽZ za Gorenjsko in Koroško Glavnemu odboru SPŽZ. Položaj, 7. 6. 1944.

¹⁴⁸ Poročilo Okrajnega odbora SPŽZ za Trst. SI AS 1739, t.e. 2, p.e. 14.

¹⁴⁹ »Dobivam mnogo literature, kakor: Naša žena, Poročevalec, Kmečki glas, Ljudska pravica, Matajur, Partizanski dnevnik in brošure.« Poročilo odbora SPŽZ za Gorico, 12. 8. 1944, SI AS 1739, t.e. 2, p.e. 7; tudi: »Prodajalke in branjevke so stale ob svojih na prodaj razstavljenih pridelkih in sadežih in brale. Nasproti njim pa so stale gospodinje s košarami in mrežami v rokah in tudi brale.« Slovenec, 2. 9. 1939, citirano po: Šorn, Življenje Ljubljancev, 34.

¹⁵⁰ Na položaju, dne 12. 2. 1944, SI AS 1739, t.e. 2, p.e. 7.

obveščevalne službe.¹⁵¹ Leta 1942 je Boris Kraigher v pismu CK KPJ poročal, da je v Ljubljani več kot polovica članov partije žensk ter izpostavil njihovo ključno vlogo pri delovanju radia Kričač ter skrbi za ilegalčke.¹⁵² Na podeželju je bila ključna vloga žensk – kot smo že nakazali – v preskrbi vojske s hrano in obleko, skrbi za ranjence, namestitvi ubežnikov in beguncev ter kmetovanju. Pogosto se bile članice partizanskih straž, kadar se je enota ustavila v njihovem domačem okolju, pa so kot vodičke ali borke sodelovale v sabotažnih akcijah in diverzijah.¹⁵³

¹⁵¹ Kovačević, *Women of Yugoslavia*, 37.

¹⁵² Ilegalčki so bili otroci staršev, ki so delovali v osvobodilnem gibanju ali v vojni izgubili življenje. Zanje so skrbele posamezne aktivistke. Med njimi je najbolj znana Ana Zihlerl, ki si je zaradi svojega dela prislužila partizansko ime Mami. Kovačević, *Women of Yugoslavia*, 38 – 39; glej tudi Štrajnar et al., *Ilegalčki*.

¹⁵³ Kovačević, *Women of Yugoslavia*, 42.

Ženski vstop v moško sfero: »Človek bi dejal, da so heroji.«¹⁵⁴

»6. Mobilizacija v partizansko vojsko je prostovoljna. V partizansko vojsko imajo vstop tudi ženske, ki bodo zaposlene kot kurirke, kuharice, bolničarke in slično. Pogumne in odločne žene bodo po želji sprejete tudi med borce.«

Razglas štaba I. bataljona notranjskega odreda Ljube Šercerja
prebivalcem osvobojenega Iga pri Ljubljani.¹⁵⁵

Kadar v družbi nastane vakuum, ko so moški (možje, očetje in bratje) v zaporih, v vojski ali mrtvi, skratka odsotni v vsakdanjem življenju, izpraznjeno mesto zasedejo ženske, pa naj gre za demonstracije ali opravljanje tradicionalno moških plačanih služb.¹⁵⁶ To pa samo po sebi še ne pomeni, da je v takšnem zgodovinskem trenutku družbeni položaj spolov izenačen – ženske so bile še vedno ženske, ki so, tako v času prve kot druge svetovne vojne, moške vloge prevzele le začasno.¹⁵⁷ Korak dlje od posamičnih primerov žensk, ki so zasedle moške službe, je seglo partizansko gibanje, ki je v letih vojne medse sprejelo ne le posamične borke, temveč jih je med svoje vrste prejelo več kot katero koli gibanje, najsi bo konkurenčno ali predhodno (npr. gibanja v času med 1. svetovno vojno), ter v največji meri spremenilo njihove pravice.¹⁵⁸

Lik partizanke se je v odporniškem gibanju oblikoval tako, da se je ideja borca križala z idejo matere. Kljub temu, da so ženske kot borke bile načelno enakovredne moškim, so ohranile

¹⁵⁴ »Danes sem bral pismo tovarišice Vere. Ujeli so ji moža, sama je komaj prejšnji dan porodila. [...] Prvo punčko sta imela nekje v Ljubljani, zdaj pa je bila že druga na poti. Človek bi z veseljem srečal to mirno, nasmejano in delavno žensko bitje. In zakaj morajo danes taki ljudje toliko hudega prestati? In kljub vsemu hudemu ne izgubijo življenjskega optimizma. Človek bi dejal, da so heroji.« Fajfar, *Odločitev*, 267 – 268.

¹⁵⁵ *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju*, knjiga 1, 256.

¹⁵⁶ Deželak Barič, *Na svidenje prihodnjo sredo*, 22. »Potrebe vašega sodelovanja v političnih organizacijah in pri gradnji naše narodne oblasti se kaže posebno danes, ko je mnogo naših političnih delavcev mobiliziranih v vojsko. Zaradi odsotnosti tovarišev, ki jih je poklicala domovina, delo v odborih OF in v vaških narodnoosvobodilnih odborih ne sme izostati. Poklicane ste torej ve, žene, da bolj kot kdaj prej poprimete za delo tam, kjer so popustile moške roke.« in »Naši borci ne smejo biti lačni, ko stopajo v odločilne bitke! Stopimo me na izpraznjena mesta v naših gospodarskih ustanovah!« Slovenka, januar 1945, 4 in 7.

¹⁵⁷ »[...] ženske sprevednice na cestni železnici. Do zadnjega časa so zaposlili že tristo žensk kot sprevednic, okoli dvesto jih pa še pripravljajo ter se vadijo deloma teoretično, deloma pa že tudi praktično. Zanimivo je najbolj to, da je nad petdeset sprevednic to službo že opravljalo v svetovni vojni. [...] Naravnost častitljive so pa 'stare veteranke'. Nehote dobiš občudovanje pred to žilavostjo naroda. Občuduješ discipliniranost vseh Nemcev, kako se mirno podrejajo ukazom ženske sprevednice. Nič ugovorov, nič protestov, nič godrnjanja! Stara galantnost dunajskega meščana vidi tudi v sprevednici — žensko. Videl sem primer, kako je v gneči zletela sprevednici čepica z glave. Najmanj deset kavalirjev je hitelo na pomoč.« Dunaj v 'Veliki Nemčiji'. Slovenski dom, 7. januar 1941, 3.

¹⁵⁸ Sklevicky, *Konji, žene, ratovi*, 38 – 39.

'naravne' ženske lastnosti, zaradi katerih so bile drugače obravnavane.¹⁵⁹ Vztrajnost stare hierarhije in prepričan je botrovala temu, da so ženskam vstop v partizanske enote največkrat preprečevali ravno svoji moškega spola, v primeru, da so še bili živi. Ob začetku vojne srečamo med partizankami najpogosteje izobrazena dekleta iz meščanskega ali delavskega okolja, ki so bile skupaj s svojo družino članice partije že pred vojno. Vodstvo osvobodilnega gibanja je v ženskem prebivalstvu videla ključen neizkoriščen potencial, zaradi česar je vedno znova izdajala jasna navodila, da je soborke v enotah potrebno sprejeti kot enakopravne tovarišice.¹⁶⁰ Spremembo v profilu je moč zaznati leta 1942, ko so se začele kazati posledice intenzivnega delovanja partije pri trudu za vključitev žensk v gibanje. Partizanskemu gibanju so se pridružile neizobražene ženske iz kmečkega okolja. Njihova povprečna starost je upadla; običajno so bile partizanke stare okoli 18 let.¹⁶¹ Vzporedno z demografsko spremembo partizank v enotah je moč zaznati naraščanje števila žensk v AFŽ in SPŽZ. Ti dve organizaciji sta množično zajeli ženske iz kmečkega okolja, ki so bile običajno stare nad 30 let in poročene.¹⁶² V vključitvi slednjih v osvobodilno gibanje se skriva največja inovacija, ki jo je partija izvedla in ki je dalo partizanskemu gibanju odločilno prednost: tradicionalnim ženskim opravilom ter njim samim in njihovim besedam sta AFŽ in SPŽZ dali javno veljavo, prepoznavnost in s tem moč:¹⁶³

»Narodnoosvobodilni svet za Primorsko Slovenije je izdal odlok, v katerem odreja, da morajo žene in dekleta z vsemi močmi podpreti splošno mobilizacijo. [...] Žene in dekleta, izkažimo se v teh odločilnih trenutkih [...]. Vsaka od nas, ki čuti, da bo lahko več koristila kot borka z orožjem v roki, bo prostovoljno vstopila v slovensko narodno vojsko. Vse ostale bomo pa organizirale in pomagale našim borcem doma; važno je

¹⁵⁹ Batinič, *Women and Revolution*, 66 – 67.

¹⁶⁰ Prav tam, 141 – 142.

¹⁶¹ Prav tam, 133 – 134.

¹⁶² Prav tam, 94 – 95.

¹⁶³ Prav tam, 107. Aktivacija žensk za delo v času vojne je potekala tudi v nemški okupacijski coni, vendar ni bil njihov položaj s tem nič bistveno spremenjen: *»Dekleta v vojno-pomožni službi. [...] Arbeitsmaiden, to so dekleta, ki so klicana v državno delovno službo, bodo odslej po odsluženju iste, obvezne opravljati še šest mesecev vojno pomožno službo. To službo bodo dekleta vršila po vojaških pisarnah, zdravstvenih in socialnih zavodih, pri razpošiljanju otrok na podeželje itd., v poedinih primerih in potrebah pa tudi pri družinah z velikim številom otrok.«* Štajerski gospodar, 9. 8. 1941, 13; ali: *»Žene so tudi tukaj tiste, ki so zvišane nad vsemi pohvalami. Z neverjetno naglico so si uredile šivalnice, v katerih so krojile in popravljale ter pomagale povsod, kjer so smatrane za potrebno. Od ranega jutra do poznega večera so brneli šivalni stroji. V mnogih sobah so sedele stare matere, matere in vnukinje skupaj ter pridno pletle, da še za kosilo in večerjo niso našle časa. Kakor nobena druga zbirka, tako je ta zbirka pokazala, da sta fronta in domovina skupnost, ki jo nikdo ne more ločiti.«* Štajerski gospodar, 10. 1. 1942, 3.

tudi delo v zaledju in narodna vojska brez pomoči zaledja ne bi žela takih uspehov kot danes.«¹⁶⁴

Motivov, zakaj so se ženske želele vključiti v partizanske enote, je več. Dva izmed glavnih razlogov sta bila ideološka navezanost na KPS in/ali beg ter sovražnost ali odpor pred okupacijskimi in kvizlinškimi režimi. Na drugi strani so aktivaciji botrovali tudi popolnoma osebni razlogi. »*Ta [politkomisar tovariš Čuč, op. a.] mi je dal hlače in svojo srajco, da sem se lahko preoblekla. [...] Bila sem kot mlad fant, oblečen v cape, a najbolj srečen človek,*«¹⁶⁵ se je ob koncu šestdesetih let spominjala ena izmed partizank; ali: »*[...] in res je prišel tisti srečni večer, ko smo imeli prvič sestanek z dvema partizanoma v gozdu, zbralo se je več tovarišic in tovarišev. O, kako krasen večer je bil, v mojem življenju še nisem bila tako srečna!*«¹⁶⁶ Nekatero žensko so v sebi preprosto nosile iskreno željo po biti vojakinja, borka. Med razlogi, zakaj so se odločile bojevati, nekdanje članice partizanskega gibanja pogosto navajajo željo po svobodi, željo po pustolovščini ter pridobitev (enakopravnejšega) družbenega statusa.¹⁶⁷

Pridobivanje boljšega družbenega statusa je neločljivo povezana s paradigmo dokazovanja enakovrednosti. Od leta 1942 je partijski prostor ključno zaznamovala najprej Titova in nato še širša partijska retorika, ki je sporočala, da so ženske z narodnoosvobodilnim bojem dobile priložnost, da se izkažejo v boju kot enakovredne moškim in si s tem prislužijo svoje pravice in emancipacijo.¹⁶⁸ Že v začetnih letih vojne so ideal partizanke postale ženske, ki so padle v boju in/ali umrle herojske smrti; medtem ko ob koncu vojne v kontekstu pomiritve mesto

¹⁶⁴ Slovenka, september 1943, 1. Nadaljnja mobilizacija žensk v vojsko se je nadaljevala tudi naslednje leto: »*Zato storimo vse svoje sveto dolžnost: Primorske matere! Pošljite svoje sinove v našo Narodnoosvobodilno vojsko, saj se danes prvič v zgodovini bore naši sinovi za svoj lasten narod. Dekleta! Stopajte kot prostovoljke v partizanske vrste in pokažite tudi v borbi svojo enakopravnost! Vse ostale žene in dekleta pa, gradite zaledje! Utrujute našo narodno oblast! Širite naše organizacije! Pomagajte naši junaški vojski!*« Slovenka, januar 1944, 6.

¹⁶⁵ Izjava Andreane Družina – Olge. *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju*, knjiga 1, 600. Kaže, da je bil občutek sreče kljub naporom in nevarnosti pogosto prisoten med borkami. »*Tako je bilo tudi takrat, ko sem doživela najbolj čudovit doživljaj svojega življenja,*« piše partizanka Gradnikove brigade, v nadaljevanju pa opisuje, kako je pred nemškimi streli skočila v vodo in se skoraj utopila. Slovenka, oktober 1944, 37.

¹⁶⁶ Zapis tovarišice Zare, 30. 5. 1943. SI AS 1739, t.e. 3, p.e. 4.

¹⁶⁷ Batinič, *Women and Revolution*, 135 – 138. »*Mati, odšla sem, da bi postala junak, a postala sem – človek.*« Slovenka, 1. 7. 1943, 3.

¹⁶⁸ »*Tito je rekel: 'Če ne sodelujejo žene v tem osvobodilnem boju, potem ne sodeluje polovica naroda.'*« Slovenka, 1. 7. 1943, 3. »*Slovinci, Slovenke, volite prave ljudske zastopnike! Slovenska žena si je sama priborila volilno pravico! Tajne in svobodne volitve so sad naše narodno osvobodilne borbe! Vsi na volitve! Volite kandidat a Osvobodilne fronte!*« Slovenski poročevalec, 5. 4. 1944, 3.

»*Nato je govornik [Boris Kidrič, op. a.] poudaril dolžnost vsakogar, posebno pa naših mater, žena in sester, da v končnem razdobju zadnjih naporov, pred dosego teh ciljev [osvoboditve, op. a.] dajo iz sebe vse, da bodo enakovredne možem, sinovom in fantom, ki se bore na fronti.*« Povzetek govora Borisa Kidriča na zborovanju odposlank novomeškega in notranjsko – ribniškega okrožja. Slovenski poročevalec, 19. januar 1945, 2.

ideala zasede mati, ki ni padla sama, temveč je za osvobodilno gibanje darovala svoje otroke.¹⁶⁹ Povedno je, da so aktivne partizanke poimenovane vedno v moški obliki samostalnika, pa naj gre za vlogo borke/-ca, tovarišice/-a ali heroinje/-ja. »*Po tej moji prvi borbi so me partizani sprejeli kot enakopravnega tovariša [sic]*,«¹⁷⁰ je v Naši ženi leta 1942 neznana partizanka opisala svojo prvo bojno izkušnjo. Uporaba moške oblike samostalnika intenzivno izraža, da je sfera, v kateri se nahaja ženska v svoji novo pridobljeni vlogi, moška, da je torej ona v njej tujek, da je morala izgubiti del svoje spolne identitete zavoljo pravic, ki si jih je pridobila.¹⁷¹

Sledeči odlomek pisma, ki ga je decembra 1942 v Naši ženi objavila neznana partizanka,¹⁷² razkriva ključne faze, preko katerih je morala ženska, da se je lahko uveljavila v enoti kot borca.

»*Pravite, da naj bi opisala svoje življenje v hribih. Kot veste, so mi spomladi **ustrelili očeta kot talca**. [...] Dala sem slovo šoli in prišla tik pred poletno ofenzivo med partizane*,« je opisala začetno fazo, s katero je izpolnila osnovni pogoj: ker je ostala brez očeta, je na mestu, kjer bi naj moški član družine le-to zastopal v sferi javnega delovanja, nastala praznina, ki jo je upravičeno zapolnila tako, da je sama vstopila v partizansko gibanje. Da je zaradi tega opustila šolanje, nakazuje hkrati na njeno relativno mladost in stopnjo izobrazbe, kar se ujema s profilom mlade in izobražene partizanke. Dalje opsuje, da so »*me dodelili kot borca k bolniškemu taborišču*. Med pravimi borci je še malo deklet in nekateri tovariši so bili spočetka nezaupljivi na pram meni, zasmehovali so me in **odrivali h kotlom**. Komisar jih je sicer takoj opozoril na partizansko stališče do ženskega vprašanja, vendar je istočasno tudi

¹⁶⁹ Batinič, *Women and Revolution*, 69 – 72.

¹⁷⁰ Pismo partizanke, objavljeno v Naši ženi 10. decembra 1942. Citirano po: *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju*, knjiga 1, 594. Kadar je govora o junaških ženskah, ki so si svoj naziv prislužile z delom v domači sferi, se je v javnem diskurzu uporabljala ženska oblika samostalnika – junakinja. »*Mnogim Spodnještajercem menda ni znano, da je po vsej Nemčiji na tisoče kmetij, na katerih opravljajo žene, starčki in otroci vsa potrebna dela, ker so gospodarji, njih sinovi in hlapci na fronti. Te žene, ki morajo razen tega še skrbeti za vzgojo svojih otrok, so prave junakinje [sic]*.« Štajerski gospodar, 24. 1. 1942, 2. Edina izjema, ki sem jo našla: članek 'Junakinja naše vojske: politkomisarka Dušica'. Partizanski dnevnik, 9. 2. 1945. PANG 1006, t.e. 19, a. e. 4, ovoj 3. Močnejša feministična tradicija na Primorskem?

¹⁷¹ Ponekod se v istem sestavku uporabljajo tako ženske kot moške oblike samostalnikov. Gre večinoma za članke, ki so napisani v zadnjih dveh letih vojne, ko ženske, ki so prevzemale moške pozicije, niso več bile popolna novost. Primer: »*Birk, Slavka, delavka in zastavnik; [...] Bergant, Jugoslava, medicinka, poročnik, namestnik vodja oddelka SCVPB; [...] Medvešček, Gizela, zastavnik, bolničarka; [...] Družina, Olga, poročnik, pomočnik šefa obveščevalnega centra 7. korpusa [id.]*.« Gre za seznam šestintridesetih bork, ki je bil objavljen v naši ženi septembra 1944. Pri vseh so vojaške funkcije ohranjene v moški obliki samostalnika, ostale so v ženski. Žene borci, v: *Slovenke v narodnoosvobodilni vojni*, knjiga 2, 855 – 856.

¹⁷² Pismo partizanke, objavljeno v Naši ženi 10. decembra 1942. Citirano po: *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju*, knjiga 1, 593 – 595.

meni namignil, da je v prvi vrsti na nas ženah, da si z dejanji ustvarimo spoštovanje tovarišev. Razumela sem to,« s čimer se je začela naslednja faza njenega polnopravnega vstopa v enoto. Sprva ji je bila dodeljena, neglede na njene spretnosti ali motivacijo, tradicionalna ženska vloga v enoti (skrb za bolne in preskrba s hrano). Ko je pretekel določen čas, jo je zaradi okoliščin, ki jih pismo ne razkriva, »komandir dal v mitraljezki vod in čez dva dni sem že doživela svoj **ognjeni krst**. [...] Po tej moji prvi borbi so me partizani sprejeli kot **enakovrednega tovariša**,« kar zopet kaže na dejstvo, da je bil nadrejeni (moški) tisti, ki se je odločil, kdaj in kako jo bo pripustil v (moško) sfero borcev.¹⁷³ Dobila je priložnost, se preko ognjenega krsta dokazala – postopek, s katerim je izgubila del svoje ženske identitete (oblika samostalnika 'tovariš' je moškega spola) ter se dokazala za enakovredno članico enote. Ker dotična partizanka ni nikjer omenjena z imenom in priimkom, niti nista določena kraj, ime enote ali ime komandirja, je praktično nemogoče preveriti, v kolikšni meri objavljeno pismo sledi resničnemu teku dogodkov. S tem v mislih ima pismo še vedno precedenčno vrednost: kaže nam idealni potek mehanizma vključevanja žensk v partizanske enote.

Mehanizem vključevanja je bil torej že v začetni fazi vojne jasno vzpostavljen in je ustvarjal zgled, skoraj kanon, kako naj ženske vstopajo v enote. Kljub tej natančni strategiji pa vključevanje žensk v enote ni bil primarni cilj niti partije niti njenih ženskih organizacij. Večina žensk je kljub priložnosti za boj ostajala doma in opravljala oskrbovalna dela za vojsko, ki pa so bila (vsaj v uradnem diskurzu) vrednotena enako kot boj oz. vključitev v enote. Politične pravice, ki so si jih s tem 'zaslužile', je partija posledično uporabila kot kapital za utrjevanje svojega političnega položaja in za utrjevanje lastne legitimnosti in moči. »Mnoge izmed vas se že s puško v rokah borijo proti okupatorjem, mnoge skrbe za prehrano partizanske vojske, druge pa so ostale doma, kjer so nadomestile može pri političnem in organizacijskem delu,« je leta 1942 Slovenski poročevalec nagovarjal svoje bralke.

*»Slovenske žene! Z odlokom Izvršnega odbora OF ste postale **enakovredne moškim glede političnih pravic**. Poslužite se teh pravic, stopajte v NOO [Narodnoosvobodilne odbore, op. a.] in v Razlastitvene odbore, sodelujte z možmi v teh odborih. Pojasnajte svojim zaostalim tovarišicam velik pomen današnje borbe, pojasnajte jim politični položaj, da ne bodo nasedale belogardističnim izdajalcem. Dajajte poguma vsej svoji družini in svoji okolici, ko prihaja sovražnik rušit in zažigat vaše domove! Z vsemi*

¹⁷³ Podobno Franja Bojc Bidovec: »Doktorja Oražma je [Vlado Vojska, glavni zdravnik Tomšičeve in Šercerjeve brigade, op. a.] postavil za upravnika [divizijske partizanske bolnišnice, op. a.], mene za njegovo pomočnico.« Bojc Bidovec, *Ni neskončnih poti*, 85.

silami podpiraj te nove politične in vojaške oblasti! V sleherni vasi ustanovljajte ženske protifašistične odbore!»¹⁷⁴

Neposredna borba, oskrba partizanske vojske in sodelovanje pri političnem in organizacijskem delu so bile tri glavne vstopne točke, preko katerih so ženske lahko bolj ali manj enakopravno vstopale v narodnoosvobodilno gibanje. Ženske so bile s pasivno in aktivno volilno pravico pripuščene na vse upravne in politične nivoje partizanskega gibanja,¹⁷⁵ kljub temu pa nobena organizacija ni obstajala kot izključno ženska ali nastala na izključno pobudo žensk.¹⁷⁶ Tudi iniciativni odbor AFŽ oz. SPŽZ, edine izključno ženske organizacije v OF, je nastal v mešanem sestavu:

»Pripravljamo prvi sestanek iniciativnega odbora AFŽ. Včeraj smo v veselem razpoloženju dopotovali Luka (Leskošek), Silvo, jaz, Marjanca in Helena [Puhar, op. a] skupno z majhno patrolo. Prvotno je mislil z nami Peter (Kidrič), pa ga je nenadoma pograbila bolezen.«¹⁷⁷

Prvi, ustanovni sestanek je potekal pod vodstvom Toneta Fajfarja, v katerem so sodelovale tri ženske:

»Včeraj popoldne smo imeli ustanovitveni sestanek iniciativnega odbora AFŽ. Navzoče so bile samo tri tovarišice: Mara (Rupena), Marjana (Draksler) in Helena

¹⁷⁴ Slovenskim ženam. Slovenski poročevalec, 26. 6. 1942, 3 – 4. Ali: »Zlasti velikega pomena pa je dejstvo, da se teh volitev udeležujejo tudi žene in dekleta, ki jim je tudi v tem pogledu dana popolna enakopravnost. Naše žene in dekleta, ki se bore skupaj s svojimi brati, možmi in sinovi za svobodo našega naroda, ki zato doprinašajo iste žrtve in napore, te žene in dekleta so s tem pač najbolje **dokazale svojo enakopravnost**, ki je sedaj našla tudi svojo pravno potrditev. Tako danes volijo in tudi kandidirajo številne Slovenke.« Naše volitve. Slovenski poročevalec, oktober 1943, 8.

¹⁷⁵ Feminizacija ne nastane zaradi prisotnosti žensk, temveč zaradi odsotnosti moških. Accati, *Pošast in lepotica*, 156. »Razglas o razpisu volitev v zbor odposlancev slovenskega naroda [...] Aktivno in pasivno volilno pravico imajo vsi moški in ženske, ki so izpolnili 17. leto svoje starosti in so umsko zdravi.« Slovenski poročevalec, september 1943, 8; in »Tu je žena jugoslovanskih narodov dosegla prvo zgodovinsko pravico, da je enakopravna z moškim tovarišem stopila v najvišjo državno zakonodajno oblast, v predsedništvo AVNOJa. [...] Ni to le izpolnjevanje načela, da je žena v državljanskih pravicah in dolžnostih enakopravna moškim. Podelitev tega velikega in častnega mesta ženi naj bi bilo tudi skromno plačilo za vso njeno ogromno delo, s katerim je tudi nam pripomogla [...] do dneva rojstva nove in dokončno močne Jugoslavije.« Naša žena, april 1944, 8; in »Razpis volitev v **narodnoosvobodilne odbore** [...] Člen 3. Voliti in voljeni biti morejo vsi moški in ženski državljani, ki so dopolnili 18. leto starosti, vključno vojaške osebe, ne glede na starost, a izvzemši umobolne in osebe, ki so jim odvzete državljanske pravice.« Slovenski poročevalec, marec 1944, 5.

¹⁷⁶ Tudi mesečnik, namenjen ženskam v OF, so zasnovali moški člani gibanja: »V časopisu naj bi spregovorile ženske samo, tako da bi ga resnično občutile kot svoje glasilo, vendar pa smo predvidevali, da bodo zlasti v začetnem obdobju v njem sodelovali s posameznimi prispevki tudi moški. V skladu s takšno zasnovo smo časopisu dali ime: Našim ženam. [...] Da bi časopis dobil čim bolj ženski videz, sva se dogovorila, da se bom pod svojimi prispevki podpisoval z izmišljenimi ženskimi imeni in da se bom tudi pri izbiri vsebine in izraza poskušal prilagoditi značaju ženskega lista.« Osolnik, »Našim ženam«, 199.

¹⁷⁷ Tone Fajfar v svojem dnevniku, dne 12. maja 1943. Fajfar, *Odločitev*, 276.

(Puhar). [...] AFŽ se bo najbrž sijajno razvijala. Vodijo jo pridne tovarišice, prav tako dobivamo ugodna poročila s terena. Preprosta slovenska žena je z nami.»¹⁷⁸

Mobilizacija žensk je tudi na nižjih nivojih, kot so zborovanja in volitve na ravni okrožij, potekala preko moških tovarišev, ki so jim dajali podporo in veljavo¹⁷⁹ – ali pa tudi ne: osrednji organi OF so SPŽZ včasih izpustili iz obveščanja:

»Žal, da moramo spet kritizirati NOO [Narodnoosvobodilne odbore, op. a.] OF, ker nas o okrožnicah, ki jih dobijo, nič ne obveščajo. [...] Včasih smo prav žalostne, ker čutimo, da nas zanemarjajo. Naših sej se nihče ne udeležuje.«¹⁸⁰

Ženski vod Pohorskega bataljona in ženska četa Loškega odreda

Primeri, ko »so se ženske povezovalе v samostojne ženske vojaške formacije«¹⁸¹, so obstajali tudi na Slovenskem. Najprej se nam zastavlja vprašanje, v kolikšni meri so ženske pri organizaciji teh enot imele proste roke oz. možnosti samoiniciative ter kaj je botrovalo ustvarjanju enot, ločenih po spolu. Arhivsko gradivo nam razkrije, da so ženske enote formirali moški, ne ženske same. To je konkretno razvidno iz primera ženske čete Loškega odreda, ki sta jo »formirala tov. Levec in tov. Iztok.«¹⁸² Res je, da so te enote posledica aktivacije žensk v osvobodilnem gibanju, vendar je bila njihova odločitev, v kateri enoti se bodo borile, tako kakor odločitev njihovih tovarišev moškega spola, izven dosega njihovega samostojnega odločanja. Formiranje kakršnih koli partizanskih enot znotraj že obstoječe strukture je bilo odvisno od poveljniškega kadra, ki je bil ves čas v veliki večini moški. Od vstopanja žensk kot bork v partizane ter konkretnih zgodovinskih okoliščin pa je bilo odvisno, kdaj jih bo v enotah dovolj za samostojno četo ali kdaj okoliščine omogočajo ali celo zahtevajo formiranje enote. Sama potreba po tem, da vodstveni kader loči borce po spolu in poveže ženske v posebno (pod)enoto, pa zopet nakazuje, da je slovensko partizansko vodstvo upoštevalo tradicionalno delitev po spolu, kadar je to le bilo mogoče.¹⁸³ V primeru ženske

¹⁷⁸ Prav tam, 277.

¹⁷⁹ Glej npr. Slovenski poročevalec, 6. januar 1945, 3. Tudi: »Naj na koncu še omenimo, da ona žena iz rajona št. 3, ki ni hotela iti na kongres, češ da za to ni sposobna, se še danes kesa, zakaj se ga ni udeležila. Na predvečer odhoda je povedala svojemu možu in sinu, da bi morala iti na kongres. Mož in sin sta se nad njo jezila, zakaj ne gre, češ da je to vendar njena dolžnost.« Okrožni odbor SPŽZ za Trst Pokrajinskemu odboru SPŽZ za Primorsko, 2. 3. 1944. SI AS 1739, t.e. 2, p.e. 14.

¹⁸⁰ PANG 1006, t.e. 48, a.e. 1, ovoj 11. Poročilo seje Okrožnega odbora SPŽZ za Goriško, 26. 8. 1944.

¹⁸¹ Deželak Barič, »Vloga in položaj žensk«, 29.

¹⁸² SI AS 1482, t.e. 1, p.e. 1. Levec – Ivan Rozman; Iztok – Ivan Turšič. Poročilo o sejah na sektorju 2. bataljona Loškega odreda, Na položaju, 10. 10. 1942.

¹⁸³ Glej poglavje Integracija žensk in primer Naredbe št. 5.

čete Loškega odreda so bile borke same proti temu, da so zbrane v posebno, ločeno četo, a njihovi občutki niso igrali vloge niti pri formaciji niti pri razpustu njihove enote.

Ženska četa Loškega odreda

»Po roški ofenzivi leta 1942 je imel prvi bataljon Loškega odreda v svojem sestavu tudi dekliško četo. Štela je 16 deklet. Tudi komandirka in komisarka sta bili dekleti. [...] Za nobeno od nas ni bilo lahko kar tako postati vojak. [...] Na začetku nama [pripovedovalki in njeni soborki Vidi Krošelj, op. a.] je bilo strašno nerodno. Nerodno je bilo stopiti v zbor, se postaviti v vrsto za kosilo ali zvečer sestiti k tabornemu ognju. Vsega sva se sramovali.«

Slava Mihevc – Mira,
članica ženske čete Loškega odreda ¹⁸⁴

"Ženska četa pa se pritožuje, glede formiranja 'ženske čete' želijo [v Loškem odredu, op. a.], da se četa razpusti in da se uvrste po drugih par. [partizanskih, op. a.] četah, kakor so bile poprej."

Poročilo o sejah na sektorju
2. bataljona Loškega odreda,
Na položaju, 10. 10. 1942.¹⁸⁵

Ženska četa je bila ustanovljena kot polnopravna četa 10. septembra 1942 in uradno potrjena 16. septembra 1942 kot ena izmed čet del Loškega odreda. Ugibamo lahko, da so se ženske pritoževale glede njenega formiranja predvsem zato, ker so borbene enote v tem času še bile sestavljene iz ljudi, ki so v partizansko gibanje vstopili hkrati, ki so se poznali od prej in so se počutili povezane med seboj.¹⁸⁶ Ob ustanovitvi jo je sestavljalo 18 bork, ki so vse bile članice OF že pred začetkom vojne.¹⁸⁷ Četi je poveljevala Fanika Škrbec Črnugelj, mesto politične komisarke je zasedla Mira Kroniger Mihevc. Naloge ženske čete so bile enako kot naloge

¹⁸⁴ Pričevanje Slave Mihevc – Mire. Citirano po: Bernik, »Ženske v slovenski partizanski vojski«, 123 – 124.

¹⁸⁵ SI AS 1482, t.e. 1, p.e. 1.

¹⁸⁶ Iz mojih partizanskih dni, izjava Vere Dukić, v: *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju*, knjiga 1, 1022 – 1028.

¹⁸⁷ Tončka Drobnič, Vida Krošelj, Dragica Braniselj – Rome, Anica Zrimšek – Kuhar, Vera in Francka Palčič, Fanika Škrbec – Črnugelj, Kristina in Marija Maslo, Anica Matko – Cerar, Nada Faglež, Mira Kroniger – Mihevc, Anica Mele – Zalka, Ankica Ivančič, Tonica Dovečar, Mara Slavec, Rezika Ivoševič – Ožbolt, Anica Mohar – Hribar, Mara Avsec – Gerželj, Julka Čadež – Mihelčič, Zinka Strle, Ivanka Zigmund (nekatero so se priključile naknadno). Simšič – Jelen, »Ženska četa Loškega odreda«, 48.

vseh ostalih čet. Njihova prva dolžnost je bila urjenje z orožjem, vojaško urjenje in krepitev telesne pripravljenosti. Bojev so se udeleževale enako kot ostale čete. Ženska četa je bila ukinjena 8. oktobra 1942. Borke so bile porazdeljene med čete novoustanovljenega Soškega odreda. 20. oktobra 1942 je Soški odred štel 120 borcev, od tega 14 žensk.¹⁸⁸

Ženski vod Pohorskega bataljona

Pohorski bataljon, ki je obstajal med 31. avgustom 1942 in 8. januarjem 1943, je ob prvem štetju moštva 14. septembra 1942 štel:

- v prvi četi 23 borcev, od tega je bila ena ženska (Justina Mogu – Draga, težko ranjena v boju na Gori Oljki 22. septembra 1942, zajeta, kmalu za tem umrla v bolnici v Celju);
- v tretji četi 27 borcev, od tega 2 ženski (Pavla Mede – Katarina in Pepca Urisek – Zmija);
- bataljonski štab je imel 3 člane;
- druga četa, do vključitve v Pohorski bataljon Šaleška oz. Savinjska¹⁸⁹, je vsebovala okoli 20 članov, od tega 2 ženski (Slavka Kranjc – Marca, Ančka Kotnik – Vejica).¹⁹⁰

Reorganizacija, s katero je bila ustanovljena posebni ženski vod, je potekala 3. in 4. novembra 1942.¹⁹¹ Komandirka ženskega voda je postala Pavla Mede – Katarina.¹⁹² Zgodovina ženskega voda se zaključi s padcem Pohorskega bataljona januarja 1943.

¹⁸⁸ Povzeto po: Simšič – Jelen, »Ženska četa Loškega odreda«, 48 – 50. Glede ustanovitve Soškega odreda in okoliščin reorganizacije glej: Juvančič, »Kako je nastal Soški odred«, 89 – 94.

¹⁸⁹ Šaleške partizanke so do vključitve v Pohorski bataljon delno delovale v sklopu Šaleške čete, poleti 1942 so se zaradi večje okretnosti skupine začasno ločile od moškega dela čete. V tem času so se umaknile h kmetom ali se gibale po terenu, iščoč enote, ki bi se jim lahko pridružile. Po ustnem pričevanju Franca Zalaznika sta bili dve izmed njih izdani okupatorju; ko sta videli, da se jima približuje nemška policija, sta želeli pobegniti od kmeta, pri katerem sta vedrili, a ju je ta pobil s sekiro. Navedeno po: Filipič, *Pohorski bataljon*, 70 – 71.

¹⁹⁰ Številčni podatki in imena povzeta po: Filipič, *Pohorski bataljon*, 146 – 150.

¹⁹¹ Filipič, *Junaki s Pohorja*, 64. Čeprav je zapis Franceta Filipiča v tem delu podoben kot zapis v delu Pohorski bataljon (glej opombo 117), vsebuje slednji še en pomemben indic: po izvršeni reorganizaciji je sledila proslava z obilico petja. Tradicijo petja je med partizanskimi enotami na širšem jugoslovanskem ozemlju opazil tudi major William Jones in kot izpostavi Jelena Batinić, je petje med partizani pomenilo eno izmed ključnih prenašanj skupnega imaginarija in vrednot. Batinić, *Women and Revolution*, 38 – 49. »We learned later that each village had its different groups of singers [...]. The magnificent songs [...] filled every moment of those chilled hours with delightful entertainment.« Jones, *Twelve Months*, 30. »Jaz [Tone Fajfar, op. a.] sem se udeležil sestanka aktivistk AFŽ. Bil je prvi maj. [...] Močno so se razlegale revolucionarne pesmi.« Tone Fajfar v svojem dnevniku, dne 3. maja 1943 in 13. maja 1943. Fajfar, *Odločitev*, 266 in 278; v nasprotnem taboru: »V Ratečah na Gorenjskem se ženske dvakrat na teden sestanejo, da se skupaj uče nemške pesmi.« Slovenski dom, 8. 1. 1942, 5. V zadnjih dveh letih osvobodilnega boja je bil nabor pesmi, recitacij, gledaliških iger ter čtiva

Formiranje in razformiranje katere koli vojaške enote je povezano s konkretnim vojaškim oz. zgodovinskim dogajanjem, ali drugače: obstoj enote točneje razumemo, če ga postavimo v kontekst. Čas in prostor nastanka in razpada ženske čete Loškega odreda in ženskega voda Pohorskega bataljona sta v tem primeru zgovorna: četa je nastala v času roške ofenzive, ki je bilo treba partizanske sile optimizirati, razpadla pa ob premiku sil na Primorsko. Vod je prav tako nastal v sklopu širše reorganizacije enot, ki so se zbrale na Pohorju. Čeprav piše nekdanja poveljnica ženske loške čete, Fanika Škrbec Črnugelj, da je

»pri oblikovanju ženske čete kot vojaške enote štab Loškega odreda zagotovo vodilo tudi prepričanje v moralno, politično in vojaško sposobnost bork, ki so jo z vedenjem že potrdile v dotedanjih akcijah in še prej s političnim delom na terenu.«¹⁹³

so nastanku čete v prvi vrsti botrovali konkretni historični razlogi. V ozadju pa se je nova ideja žensk v enotah stalno prepletala s staro, tradicionalno; ali kot nekaj stavek kasneje zapiše ista avtorica: *»Ženska četa je imela enake naloge kot druge odredne čete: stražarjenje, patroljiranje, dežurstvo, preskrba s hrano in vodo, vojaške in politične ter kulturne dejavnosti, poleg tega pa so borke še prale in šivale.«¹⁹⁴*

V enotah: zasebnost, seksualnost in morala

»Še par besed o morali pri nas. Partizani se z razumevanjem pokorijo naredbi, da ne smejo imeti svojih deklet v četi, ker bi to lahko kedaj oviralo našo borbo. To ni tako težko izvedljivo, kot se zdi laškimi pokvarjencem. OF ne mara k partizanom ljudi, ki moralno niso na višku. Dekleta se enako kot fantje zavedamo odgovornosti, ki nam jo nalaga zaupanje našega vodstva. [...] Vsi pa se točno zavedamo: tudi če si v hribih najde tovariša za življenje, se bosta o tem menila šele po osvoboditvi, ko bo več časa za to. Tudi partizani so v tem pogledu enakih misli. Vsakdo je vsak trenutek pripravljen zastaviti svoje življenje, da reši tovariša. Nismo ljudje brez srca. [...] Sodeč po naši četi in po onih, s katerimi smo doslej prišli v stik, moram reči, da je podla laž vsaka beseda o 'zverinstvu in nemoralni' partizanov. Ker nam ne more do

natančno prepisan. Izbrana dela so se nato ovbežno izvajala na sestankih in zborovanjih: *»Zapele smo 'Partizanova žena', 'Nabrusimo kose', 'Svobodna Slovenija' in 'Je Stalin poklical'. Čitale smo iz Naše žene 'Slovenke smo zborovale' in 'Slovenskim materam in ženam'.*« Zborovanje za Kras, Pokrajinski iniciativni odbor SPŽZ za primorsko. SI AS 1739 t.e. 2 p.e. 11.

¹⁹² Filipič, *Pohorski bataljon*, 228 in 440. Članice: Silva Breznik – Silva, Milka Kerin – Milka, Ana Kotnik – Vejica, Slavka Kranjc – Marja, Linka Ksela – Jasna, Pavla Mede – Katarina, Justina Mogu – Draga, Minka Namestnik – Sonja, Ana Poprask – Mica, Ana Poprask – Vojka, Marija Pušnik – Nežka, Jožefa Tekauc – Pepca, Pepca Urisek – Zmija in Ančka Vresk – Tončka. Prav tam, 403 – 433.

¹⁹³ Škrbec Črnugelj, *»Ženska četa v narodnoosvobodilni vojski«*, 140.

¹⁹⁴ Prav tam, 141.

živega, pač blati naše ime, mi pa se temu smejemo v trdni zavesti, da se tudi naše slovensko ljudstvo zanj ne zmeni.«

Pismo partizanke,
Naša žena, 10. december 1942.¹⁹⁵

Ugotavljanje stopnje moralnosti in narave odnosov v enotah predstavlja svojevrsten raziskovalni problem. Časopisni diskurz je bil neposredno pod vplivom političnih in vojaških sprememb. Na eni strani je partizansko časopisje, deljeno na splošno (moške) in žensko (Naša žena, Slovenka), sledilo svojevrstni dinamiki vključevanja žensk v partizansko gibanje (ki je bilo v začetnih letih vojne intenzivnejše, kar se tiče vključevanj žensk v borbene enote, proti koncu vojne pa jih je komunistična partija demobilizirala na administrativna mesta ali na mesta, povezana z oskrbo in socialnim delom) in široke oskrbovalne podpore (ki so ga gibanju nudile predvsem kmečke ženske, ne da bi se fizično vključile v enote in katere intenzivnost se je tekom let vojne stopnjevala). Partizansko časopisje je v svojem pisanju vzpostavljalo podobo visoke stopnje moralnosti v enotah, najsi bodo članki napisani kot poziv¹⁹⁶ ali kot pisma partizank in partizanov neposredno iz enot¹⁹⁷.

Poleg ideoloških razlogov za vzdrževanje visoke stopnje morale je imela KP tudi praktične razloge: z vzdržnostjo je bilo mogoče preprečiti prenos spolnih bolezni, hkrati pa je bilo za delovanje partizanskega gibanja, katerega uspeh je temeljil ravno na množični podpori širokih plasti prebivalstva, nujno vzdrževati javno podobno, sprejemljivo za širše prebivalstvo. Vsa odporniška gibanja, ki so nastala med drugo svetovno vojno, vključno z jugoslovanskim oz. slovenskim, so zelo strogo sledila svojim notranjim pravilom, ker jim je to omogočalo uveljavljati svojo legitimnost.¹⁹⁸

Protipartizanski tabor je poskušal partizansko gibanje oslabiti tako, da je v svojem časopisju prikazoval predvsem članice osvobodilnega gibanja kot moralno skrajno sporne,¹⁹⁹ česar se je

¹⁹⁵ Pismo partizanke. Naša žena, 10. decembra 1942, 5 – 6.

¹⁹⁶ »Živele slovenske partizanke, čast slovenskih žena in deklet!« Slovenka, december 1943, 4. Kadar časopisje nagovarja neposredno ženske, jih bodisi aktivira preko mehanizmov tradicionalne sfere (glej naslednje poglavje), bodisi preko (v prejšnjem podpoglavju) prikazanega mehanizma sprejemanja žensk v sfero moških.

¹⁹⁷ Glej uvodni citat v to podpoglavje.

¹⁹⁸ Traverso, *Fire and Blood*, 82.

¹⁹⁹ »Kakor povsod drugod so imele tudi v tomišeljki občini komunistične kurirke važno vlogo. Najhujša je bila znana Furlan Pavla, ki se je v imenu svobode vlačila z vsakim, ki je mogel biti koristen za komunistično stvar.« Slovenski dom, 5. 8. 1944, 4.

zavedalo tudi partizansko gibanje samo.²⁰⁰ Kljub temu slednji sprva ni intenzivno izkoriščal dejstvo, da so ženske v partizanskem gibanju aktivne v nezanemarljivem številu in imajo izredno, netradicionalno vlogo.²⁰¹ Propaganda te vrste je bila uspešna, ker je izhajala iz (vsaj delno) resničnega dejstva – pari v partizanskih enotah so bili dejansko prepovedani oz. nezaželeni: »Z ženo se ločiva [vsak sta odrinila s svojo enoto, op. a.], ker tako odloči strateška modrost naših vojakov.«²⁰² – sebi v korist ustvarila podobo stanja v partizanskih enotah. Sploh časopisje v italijanski okupacijski coni med letoma 1941 in 1943 je poudarjalo predvsem tradicionalno družinsko in oskrbovalno vlogo žensk, sploh tistih, ki so bile vključene v fašistične organizacije.²⁰³ Izrazito negativno so bili prikazani (moški) člani vodstva partizanskega gibanja, medtem ko so bile ženske v teh prikazih zamolčane ali prikazane pasivno.²⁰⁴ Korenito spremembo v rabi kategorije spola za propagando oz. antipropagando je možno zaznati po kapitulaciji Italije, ko je osvobodilno gibanje dobilo množični značaj in je delovanje italijanske okupacijske cone prevzela Nemčija.²⁰⁵ Članki so takrat pridobili na eksplicitnosti, artikulaciji in nazornosti prikazovanja domnevne vloge žensk v partizanskem gibanju. SPŽZ je bila naprimer preimenovana iz Slovenska

²⁰⁰ »Dejansko se tudi na terenu pojavljajo belogardistične tolpe s partizanskimi znaki, ki ropajo po vaseh, izsiljujejo od kmetov denar, hrano in živino, posiljujejo dekleta in žene ter skušajo tako odtrgati slovensko kmečko ljudstvo od narodne partizanske vojske.« Slovenski poročevalec, 5. 9. 1942, 1.

²⁰¹ Priča smo kvečjemu posrednim namigom, kot: »V borbenih edinicah naj ne bo žensk, če pa že so, naj to ne bo žena ali zaročenka kakega partizana.' Nepotrebna je vsaka razlaga.« Pismo – ogledalo partizanskih razmer. Slovenski dom, 29. 10. 1942, 3; ali namigovanje na likvidacije: »Zlasti je to [likvidacije, op. a.] bilo pogosto z mladimi ženskami, ki so šle v gozd po navadi iz vse drugačnih razlogov kakor iz političnih. [...] Postati so morale 'četne' ali 'bataljonske' vlačuge. Ko so se pri tem delu zgarale, so jih proglasili za sumljivke, za izdajalke in jih 'likvidirali'. [...] Bila je justifikirana ...' - tri besede, toda v njih se skriva pretresljiva moralna in življenjska žaloigra prenekaterega slovenskega dekleta, ki je verjelo, da se komunizem bori za večjo žensko svobodo, za priznanje ženskih pravic in dostojanstva ter kar je še takih lepih besedi, ki jih uporabljajo vseučiliške in salonske komunistke pri svoji agitaciji...« Bila je 'justifikirana'. Slovenski dom, 2. julij 1943, 2.

²⁰² Tone Fajfar v svojem dnevniku, dne 18. aprila 1943. Fajfar, *Odločitev*, 241 – 242. V enote so večinoma vstopali že poročeni pari, ki so potem ločeno delovali v osvobodilnem gibanju, npr.: Jože in Karla Dolinšek, poročena od 1933, imela sta dva sinova. Oba sta stopila v partizane leta 1944 v ločene enote: Karla je postala članica KNOJa v vojnem odseku Gornji Grad, Jože poročnik Šerčerjeve brigade. Simšič – Jelen, »Mož in žena v partizanih«, 73.

²⁰³ Za delovanje žensk v okolici Trsta glej Verginella, »Poraženi zmagovalci«, 39 – 43.

²⁰⁴ »Ker vlada pri partizanih enakost, je v barakah in luknjah umazanost, smrad, uši in dim, v poveljnikovi jazbini pa dobra postelja, porcelan, kožuhi, kava, ženska obleka, svilene nogavice in perilo, oprsniki. Celó v tej zapuščenosti [...] samoti se ponavlja tista banalna zgodba o rdečih komisarjih in njihovih ljubicah. Delavskim četam je pod smrtno kaznijo prepovedano občeovati z ženskami, komisar in komandant pa sta morala dobiti vse nakradeno žensko blago in celo nogavice, ki so jih slekli ženskam, preden so šle na zadnjo pot v Krimsko jamo.« V breznu rdeče svobode. Slovenski dom, 26. 9. 1942, 3.

²⁰⁵ Glej: članek o mobilizaciji v narodnoosvobodilno vojsko Ljubljana je dala svoje najboljše sinove iz septembra 1943 ter članek Slovenskim materam in ženam iz decembra 1943, objavljeno v: *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju*, knjiga 2, 98 – 100. Glede okupacijskih sistemov glej: Ferenc, *Okupacijski sistemi*.

protifašistična ženska zveza v »*Same pokvarjene ženske zbiramo*«, AFŽ pa razložena kot »*absolutno 'ferderbana' ženska*«. ²⁰⁶

Preimenovanju primerno je sledila moralno izredno sporna podoba žensk, vključenih v osvobodilno gibanje, ideja njihove vloge v gibanju pa je iz pasivne, naivne udeleženke prešla v aktivnejšo, nevarnejšo, zahrbtnejšo. Bile so osebno ali poimensko izpostavljene, ²⁰⁷ med moralne očitke pa se je vključil tudi ta, da so imele spolne odnose s premaganimi italijanskimi vojaki in funkcionarji. ²⁰⁸ Štajerski gospodar, časopis, namenjen širšim kmečkim množicam v nemški okupacijski coni, je podobo ženske razdelil na dva pola: na nemške ženske, ki se kot matere in žene žrtvujejo za domovino ²⁰⁹ in ki jih domovina v zameno podpira, ²¹⁰ ki skrbijo za otroke, preskrbo s hrano in delajo v tovarnah z orožjem; ²¹¹ popolno nasprotje tej podobi je ženska, ki jo je ustvaril boljševizem, ki grozi, da so bo razširil tudi na Slovensko: samsko ali ločeno s pravico do splava (strah pred razdrtjem tradicionalne družine), ²¹² degenerirano in pohotno, nemoralno in nečisto, ²¹³ s tem pa posredno ali neposredno predvsem nevarno. ²¹⁴

²⁰⁶ Slovenski dom, 4. 3. 1944, 4.

²⁰⁷ »*Te žensko so bile pripravljene za komunistično zločinstvo vedno v se storiti in vse žrtvovati. Pojma časti ali morale niso poznale. Poznalo so samo cilj. [...] Lidija Šentjurčeva, žena Vita Kraigherja, žena Borisa Kidriča in drugo so legendarne. [...] Za eno noč ljubezni so komunisti vse vnaprej izvedeli.*« Slovenski dom, 13. 11. 1943, 2.

²⁰⁸ »*Sicer me je pa presenetila obilica žensk! Te 'tovarišice' so brigadi samo v nadlogo: za delo, kakor za pranje, niso, ker so povečini razmekhužene ljubljanske študentke, šivilje in frizerke dvomljive preteklosti. 'Tovariši' jih po večini ne marajo, zato morajo požreti marsikatero bridko, ko jim očitajo njihove nekdanje laško 'prijatelje'.*« Tistim, ki bi jih tudi jerihonska tromba ne zbudila. Nekaj zanimivosti o ljubljanski partizanski brigadi. Slovenski dom, 20. 10. 1943, 2; ali: »*V petek, 10. septembra, je bil tudi v Črnomlju velik 'miting', na katerem je med drugimi govorila priležnica badoljevskega polkovnika Farine, predsednica Protifašistične ženske zveze tovarišica, Milena Poličeva, žena štabnega politkomisarja. V svojem govoru je Poličeva žigosala razmere v bivši Jugoslaviji, kjer da ženske niso imele nobene pravice in nobene besede. Pozabila je omeniti, da je prav ona imela glavno in edino besedo pri badoljevskem komandantu mesta Črnomlja polkovniku Farini, ki se je hodil k njej kopat.*« Slovenski dom, 20. 11. 1943, 4.

²⁰⁹ »*[...] vloge naših mater in pomen ženske delovne službe. Glavna vloga ženske delovne službe je dekleta vzgajati za dobre matere.*« Štajerski gospodar, 21. 6. 1941, 15. Glej tudi: Reagan, *Sweeping the German Nation*, 49 – 69 in 72 – 109.

²¹⁰ Ponosna bilanca nemškega socializma: Ogromne storitve pomožne akcije 'Mutter und Kind'. Štajerski gospodar, 4. 3. 1944, 5.

²¹¹ »*Nemške žene v oboroževanju! V odločujoči dobi našega boja za svobodo ste prišle k nam, da ste osvobodile za vojno službo sposobne može ter ojačile s svojim delom moč našega oboroževanja.*« Položaj na zapadni fronti. Štajerski gospodar, 6. 1. 1945, 5; ali »*Žene in može kot vojake dela v tovarne in delavnice!*« Štajerski gospodar, 20. 3. 1943, 4.

²¹² »*Sovjetski židje so, kakor znano, v svoji propagandi proglasili rusko ženo kot 'najsvobodnejšo' in rusko mladino kot 'najsrečnejšo mladino na svetu'. Večje nesramnosti si židovski boljševizem ni mogel privoščiti. Res je, da so boljšeвики ženo in mater v Sovjetiji 'osvobodili' vseh vezi in dolžnosti, obenem pa tudi vseh pravic, ki jih uživajo žen celo pri najnižjih narodih Afrike. Najprej je boljševizem uničil zakon kot 'steber segnitega meščanskega reda'. [...] Pač pa so boljšeвики proglasili krvoskrunstvo, mnogoženstvo in mnogomoštvo kot dejanja, ki jih po sovjetskih zakonih ni smatrati kaznivim. Višek nemoralnosti in načrtnega iztrebljenja prebivalstva pa je bila propaganda umetnega splava. V par letih so sovjetski židje uspeli tako daleč, da se je ruska žena popolnoma vdala tej propagandi umetnega splava. V Sovjetiji ni bilo niti ene večje vasi, ki ne bi*

V zadnjih dveh letih vojne se je razčlovečenje žensk, ki so sodelovale v partizanskem gibanju, izrazito stopnjevalo.

»Narod jih sodi in obsoja [partizanke, op. a.]. Obsoja na smrt, ker to niso ženske, marveč razbesnele zveri, ki jim niti živalskega imena ne vemo,«²¹⁵ je poleti 1944 zapisal Slovenski dom. »Ženske, ki se zbirajo pod rdečo zastavo tolovajskih drhali, ne uživajo več tistih ugodnosti, kakor so jih doslej. Postale so v breme komunistom in njihovi 'vojski', ker preveč zaposlujejo tolovaje. Glavni komunistični štab jo zato odredil, da je treba pobiti vse spolno bolne in okužene ženske, kakor tudi vse noseče ženske, ki so 'osvobodilni vojski' le v breme. Obenem pa je štab poskrbel, da se bo načelo svobodne ljubezni izvajalo tudi dejansko, in je odredil mobilizacijo zdravih žensk od 17. do 35. leta starosti,«

je isti časnik zapisal nekaj mesecev pred tem.²¹⁶ Podoba ženske je preko naivne, pasivne in nato nevarne, zahrbtne posameznice prešla v popredmetenje in/ali pozverinjenje.²¹⁷

Sami opisi ravnanja odporiškega gibanja in udeleženk v protipartizanskem časopisju (ki je v glavnem sledil smernicam nacistične propagande) nam ne dajejo realne slike dogajanja v partizanskih enotah. Vlogo žensk oz. samo kategorijo spola v javnem diskurzu moramo obravnavati kot prostor, v katerem je eno gibanje, ena ideologija želela diskreditirati drugo.

imela svojega 'abortorija', to je zavoda za umetni splav.« Ruski boljševizem je uničil dostojanstvo človeka. Štajerski gospodar, 30. 6. 1941, 4.

²¹³ »Iz tisočerihi slučajih izhaja, da so v 'raju delovnih ljudi' degradirali žensko bitje v brezmejni spolni pohoti na kos mesa brez volje, ki služi samo še spolnim nagonom. Bolezni in umetni splav so te delovne 'živali' ponižali do brezupne toposti, v kateri si ne upajo nikakega odpora proti mučiteljem. To je slika žene v Sovjetski Uniji!« Usoda lepe Nataše. Štajerski gospodar, 30. 8. 1941, 8.

²¹⁴ »Kakor znano, je bila na Silvestrov večer 1944 proti 20. uri razrušena s peklenskim strojem čakalnica postaje Grübel. Pod razvalinami je bilo ubitih 12 oseb, večinoma Spodnještajercev, ranjenih pa je bilo 17 oseb. Kakor je dognala preiskava, je bilo iskati storilce groznega zločina v vrstah komunistične OF. To dejanje je izvršila neka ženska, ki je postavila v čakalnico paket in nato izginila. Po uspelem zločinu je bil 'novoletni pozdrav' Spodnještajercem v taborišču tolovajev proslavljen z vinom in žganjem.« Večkratna morilka iz vrst OF. Štajerski gospodar, 14. 4. 1945, 5; ali: »V Turčijo je dopotovalo 470 nemških državljanov, ki so med potjo do turške meje prestajali hude muke od sovjetskih vojakov. Sovjetske ženske straže so na meji pobrale nemškim državljanom vse dragocenosti in celo vso boljšo obleko in perilo.« Slovenski dom, 30. 9. 1941, 1.

²¹⁵ Slovenski dom, 29. 7. 1944, 3; nečloveškost je postala značilnost ruske oblasti: »Ustanovljena bo tako imenovana ljudska milica, v katero bodo lahko vstopali vsi državljani brez ozira na starost in na spol. [...] Vorošilova [Kliment Jerfemovič Vorošilov, ap. a.] in njegovih tovarišev ne briga usoda ljudstva, moških in žensk, katere spodbadajo nezakonitemu boju.« Priprave za obrambo Leningrada do skrajnosti. Slovenski dom, 22. 8. 1941, 1.

²¹⁶ Slovenski dom, 8. 4. 1944, 2. V začetnih letih vojne se bile noseče ženske v enotah redkost, ker je v večji meri mogoče pripisati dejstvu, da njihova udeležba na terenu ni bila množična. Tiste, ki so delovale na terenu, so bile običajno samske ženske, znotraj enot pa je disciplina ustvarjala strog red. Proti koncu vojne, predvsem leta 1944 in 1945, je število nosečnic naraslo. Zanje je sistematično skrbelo partizansko zdravstvo. Glej npr.: Dopis uprave SCVPB z dne 17. aprila 1944 GO SPŽŽ o nabiranju opreme za novorojenčke in o skrbi za noseče borke in aktivistke, v: *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju*, knjiga 2, 849 – 850.

²¹⁷ »Poživljeni boljševiki so celo posiljevali noseče žene, katerim so nato prerezali trebuhe ter plodove pribijali na stene.« Zverine v človeški podobi. Štajerski gospodar, 8. 7. 1941, 5. Glede razčlovečenja sovražnika kot značilnost boja na Vzhodu glej: Traverso, *Fire and Blood*, 107.

Tudi v skrajnih primerih posilstev na eni ali drugi strani v resnici ni bil namen iskanje pravice oškodovank ali zagotavljanje enakopravnosti spolov: ženska kot subjekt z lastno človeško vrednostjo je bila pri tem praktično neobstoječa. Posilstva in druge zlorabe so bile razumljene kot napad na moške, ki so z njimi upravljali, ne na ženske samo.²¹⁸ Posilstva v času vojne imajo izrazito militaristični smisel. Gre za eno izmed front spopada med moškimi, za zadnje dejanje zmage nad sovražnikom, za dokaz, da premagani res nima več možnosti za razpolaganje s pomembnimi viri²¹⁹ ali pa so ti viri (ženske kot objekt) nevedne boja zanje oz. kako drugače negirani (v sledečem primeru so ženske najprej popredmetene, nato moralno in fizično nečiste):

»Zato ker to, kar delajo komunisti in vsi višji z ženskami, je že živalsko. Ženske bi morale priti in šivati, a ne delajo nič. Dokler so sveže, jih imajo politični komisarji, potem jih pa zavržejo. Vzame jo lahko, kdor hoče. Vsak se jih seveda izogiblje, ker smrde ko kuga in ušive so ko cigani. Mislite si, da se po dva meseca nismo mogli umiti, ker ni bilo vode. [...] Si lahko mislite, kako čiste so ženske. Pa so tudi neverjetno pohotne.«²²⁰

Vztrajanje tradicije

Kljub temu, da so v letih vojne vladale izredne razmere, so razmerje med spoloma (ali boljše interval med njima) definirale strukture, ki so koreninile v preteklih desetletjih ali celo stoletjih. Nekateri prakse, kot so npr. podeljevanje odlikovanj, so kot nosilci starega reda doživele ponovni razcvet v 19. stoletju,²²¹ izredno pomembno mesto pa so našli tudi znotraj partizanskega gibanja. V letih vojne so bile odlikovane tudi ženske, vendar redkeje zaradi dosežkov v boju, temveč zato, ker so za narodnoosvobodilno gibanje žrtvovalle svoje otroke in moške:

²¹⁸ Najdejo se izjeme, ki poleg narodne časti in mobilizacije za vojaške in politične cilje posilstva razumejo kot napad na žensko kot človeka: »Po skoraj polurni borbi sta oba zločinca napol nezavestno nesrečnico posilila, jo pri tem okužila z ogabno boleznijo in nato izginila brez sledu. [...] Vsi vemo, da je na deželi posiljevanje slovenskih žena in deklet vsakdanja stvar, toda tudi v Ljubljani ni bilo to prvič! [...] Tudi zato sodeluje [ženska, op. a.] v narodni borbi za svobodo, kjer bo zaščiten tudi njeno človeško dostojanstvo.« Naša žena, 2. 1. 1943, 5.

²¹⁹ Jogan, »Seksizem in oborožene sile«, 19. Traverso, *Fire and Blood*, 110 – 111; Vidmar, *Zamišljena mati*, 27. Glej tudi citat iz opombe 126, kjer so ženske našete neposredno z drugimi pomembnimi viri: »denar, hrano in živino, posiljujejo dekleta in žene«. Slovenski poročevalec, 5. 9. 1942, 1.

²²⁰ Slovenski dom, 26. 8. 1944, 5. Glede posilstev glej: Batinič, *Women and Revolution*, 137 – 138.

²²¹ Mayer, *The Persistence of the Old Regime*, 83.

»Red ali Znak hrabrosti je prejelo 29 **mater**, ki so izgubile može, sinove, hčere, domove, a še vedno pomagajo v osvobodilnem boju,«²²² ali »Tovarišica Ivanka je izgubila tekom enega leta dom, moža, dve hčerki in dva sina. Vsem mora služiti za zgled, kako je ona sprejela te žrtve nase. [...] Odkar so padli njeni otroci, je postala mati vseh primorskih aktivistov. Kdo ne pozna naše istrske mamice? [...] Odlikovana z 'redom hrabrosti'.«²²³

Proti koncu vojne so ženske postopoma izgubljala svojo avtonomno vlogo v enotah. Sedaj, ko je bil boj proti okupatorju že skoraj dobljen, je nastopil čas, da ženske izkažejo svojo podporo partizanski vojski – ne z vključevanjem v enote, temveč predvsem s preskrbo gibanja s hrano in obleko ter z vzgajanjem novega rodu in skrbjo za družino.²²⁴

V začetnih letih vojne, ko partizanska vojska še ni dobivala značaja regularne vojske in so ženske še aktivno vstopale v enote kot borke, je bila znotraj partizanskega gibanja družina razumljena kot osebna potreba, vse osebne potrebe pa so spričo nujnosti boja bile postavljene na drugo mesto. Čeprav je to, da so svoje otroke pustile pri znancih ali sorodnikih ali jih pripeljale celo s sabo v enote, bilo značilno za izredno majhen delež žensk, vpetih v osvobodilno gibanje, je to slednjemu kljub vsemu dajalo edinstveno podobo med sodobniki.

»Boljševikom ni nič sveto na svetu, tudi mati ne. Nič čudnega torej ni bilo, da je pred leti nek 13 letni deček, ki so ga boljševiške ideje in okolje že popolnoma pokvarile, naznanil oblastem svojo mater, češ, da je skrila za domače potrebe vrečo moke ter jo tako odtegnila boljševiški skupnosti, ženo so boljševiki obsodili na smrt, sin pa se je še celo bahal, da je storil prav, ko je mater izročil krvniku.«²²⁵

Za partizansko gibanje je bilo torej ključno, da je utrdilo položaj ženske kot moralno čiste, kot matere, ter s tem pridobilo legitimnost in si zagotovilo podporo širših plasti prebivalstva, če je želelo uveljaviti svojo oblast ob koncu vojne. Ženske kot matere so torej (podobno kot v desetletjih pred vojno) zopet prevzele nase ne le vloge skrbnice, temveč tudi vlogo posrednice

²²² Slovenski poročevalec, 1. marec 1945, 3; tudi Slovenski poročevalec, 19. januar 1945, 1 in Naša žena, marec 1945, št. 1, let. iv, 5 in 12 – 13.

²²³ Predlogi za odlikovanje na II. konferenci SPŽZ za Slovensko primorje, v: *Slovenke v narodnoosvobodilni vojni*, knjiga 2, 1248.

²²⁴ »Slovenske žene! Vam je določeno važno mesto v Osvobodilni fronti. Ve ste tiste, ki morate organizirati zaledje naši vojski. Mnoge od vas ne morejo sodelovati kot borke. Zadržujejo vas družine in razni drugi vzroki. Ravno zato, ker se stalno bavite s potrebami družine, veste najbolje, kaj je potrebno našim borcem. Združite vse svoje moči, v organizaciji, da bo zaledje nudilo naši vojski vsega, kar potrebuje. V prvi vrsti hrane in tople obleke! Organizirajte pletenje volnenih stvari za naše borce. Ob strani vaših mož in sinov dokažite, da hočete biti enakopravne v delu in pravicah.« Slovenski poročevalec, 2. – 14. 1. 1944, 4.

²²⁵ Boljševizem je poživil ljudi v Sovjetiji. Štajerski gospodar, 13. 6. 1942, 5.

med javnim in zasebnim, med starim in novim, skratka med dvema skupinama moških, katerih interesi so si izrazito nasprotovali.²²⁶

»Gorenjske matere, žene in dekleta! Ne dopustite, da bi se vaši sinovi, možje in fantje dali mobilizirati od najhujšega sovražnika našega naroda Hitlerja in njegovega hlapca ter narodnega izdajalca Rupnika. Ne dopustite, da bi tudi oni postali narodni izdajalci!«²²⁷

²²⁶ Accati, *Pošast in lepotica*.

²²⁷ Osvobodilna fronta in plava garda na Gorenjskem. Slovenski poročevalec, 7. 12. 1943, 2.

Zaledje: mobilizacija tradicije

»Resolucija se glasi: Slovenske matere pozdravljamo IO OF in mu izrekamo svoje popolno zaupanje. Istočasno ga pozivamo, da še bolj poostri svojo borbo proti izdajalcem in okupatorjem, ki mučijo in more naše sinove, ki mučijo in posiljujejo naše hčere.«

Slovenski poročevalec, 1942²²⁸

»Živele slovenske partizanke, čast slovenskih žena in deklet!«

Slovenka, 1943²²⁹

Po kulturni sekvenci, ki jo argumentira Luisa Accati, je seksualnost na eni strani neposredno povezana z nasiljem in umazano javno oblastjo, medtem ko sta vzdržnost in čistost poroka visokih moralnih vrednost in legitimne oblasti.²³⁰ Vprašanje časti, oskrbovalna dejavnost za narodnoosvobodilno gibanje²³¹ ter vloga ženske kot posrednice med javnim in zasebnim, med oblastjo in družino, med starim in novim²³² – to so tri ključne toče, ki so tudi v letih druge svetovne vojne ženske vezale na njihov star položaj, ki so ga imele pred vojno in ki je vztrajal v dobi obeh svetovnih vojn (oz. evropske civilne vojne)²³³ in so ga vezali mehanizmi 19. stoletja (četudi je narodnoosvobodilni tisk že v letih med vojno postavljala radikalno ločnico družbenega položaja žensk v leto 1941, ko je nastalo osvobodilno gibanje): ženska je utelešala podedovan nacionalni imaginarij 19. stoletja, njeno telo je predstavljalo domovino, ki jo je potrebno obraniti. Ona je tista, ki je rodila junake, ki jo bodo odrešili.²³⁴ Vojna je ženskemu

²²⁸ Slovenski poročevalec, 5. 5. 1942, 4.

²²⁹ Slovenka, december 1943, 4.

²³⁰ Accati, »Svetničin mož«, 143.

²³¹ Lep primer oskrbovanja vojske: PANG 1006, t.e. 48, a.e. 2, ovoj 2, 4, 5. Zapisniki sej SPŽŽ in sezname nabranega materiala. Predvsem so za preskrbo bili zadolženi posamezni terenski in vaški odbori SPŽŽ. Njihove članice so pripravljale tudi popotnice za aretirance in internirance. Prav tam, ovoj 3, in prav tam, a. e. 3 in 4. PANG, 1006, t.e. 57, a.e. 3, ovoj 5.

²³² Narod in čast: Verginella, »Narodna čast«, 421 – 430; oskrbovalna funkcija kot ključ do uspeha NOB: Batinič, *Women and Revolution*, 78 – 122, 107; ženska kot posrednica: Accati, *Pošast in lepota*, 41 – 42.

²³³ Traverso, *Fire and Blood*, 23 – 30.

²³⁴ PANG, 1006, t.e. 57, a.e. 1, ovoj 1. Zakaj se KP bori za enakopravnost žensk? »Primorska mati je rodila narodu junake, kot so Tone Tomšič, Janko Premrl in Pino Tomažič.« Poročilo pokrajinske konference aktivist, 25. 2. 1945, odlomek govora Franca Kimovca.

telesu dodala še simbolni pomen izdaje, bratenja s sovražnikom ter onečastitev naroda.²³⁵ Kakor so okupatorji zavzeli zemljo, tako so zavzeli ženske, čisto narodno bit.

»Vse, ki se kakorkoli in kadarkoli pajdašite s temi pritepenimi krvniki, ste zakrivile, da ti podli psi še z večjim pogumom zasmehujejo in brezvestno onečaščajo tudi tiste, ki so poštene in zavedne, in se pri tem še bahajo, da jim ni treba v javno hišo, ker je toliko zdravih in poceni deklet na razpolago!«²³⁶

Tudi osvobodilno gibanje je ženske ob začetku vojne dojemal kot šibke, kot zgodovinski objekt, ki jih bo rešila šele prihajajoča revolucija. Komunistična reprezentacija žensk oz. ženskega telesa je tako kot ostala gibanja tega časa večinoma reproducirala podobo ženske kot matere.²³⁷ Srečno materinstvo, odprava dvojne morale v javnem in zasebnem življenju, enakopravnost v gospodarskem življenju in politične pravice naj bi ženskam po koncu vojne prinesle radikalno drugačen družbeni status.²³⁸ Kljub temu je osnovni referenčni okvir obstoja ženske ostala družina, ki je vedno znova poustvarjala tradicionalne vrednote in vloge obeh spolov. V daljšem časovnem loku, v času evropske civilne vojne med letoma 1914 in 1945, se je trenje med spoloma oz. o imaginariju obeh občutno povečalo, ni pa pripeljalo do korenitih sprememb tradicionalnih struktur.²³⁹

Obdobje, ko se je ženska najbolj približala robu tega referenčnega okvira, je bil čas med 1941 in začetkom leta 1944, ko je v narodnoosvobodilnem gibanju delovalo veliko aktivist: žensk, ki je praviloma brez otrok zapustil dom ter se vključile v partizanske enote.²⁴⁰ Vendar je vprašanje družine tudi v tem času ostalo neločljivo povezano z njimi: borke, ki so bile ves čas vojne v odločni manjšini, so svoje otroke puščale pri ženskah, ki so partizansko gibanje preko oskrbovalne dejavnosti podpirale od doma.²⁴¹ V zadnjih dveh letih vojne, ko so v enote v velikem številu vstopali pretežno moški, je množična mobilizacija zajela tudi ženske, ampak v

²³⁵ Traverso, *Fire and Blood*, 213 – 215. Črno – beli (poenostavljen in s tem izkrivljen) pogled na položaj žensk pred in med drugo svetovno vojno: *»Slovensko ženstvo, ki je bilo doslej zaprto, izločeno od vsakega vpliva na javno življenje, se je začelo na osvobojenem ozemlju udejevtvovati z veliko vnemo in skrbjo. Kakor mora slovenska žena nositi bremena in težave svojega naroda, tako je edino pravično, da tudi ona sodeluje in vpliva na ustvarjanje novega slovenskega življenja, ki bo plod današnje osvobodilne borbe.«* Slovensko ljudstvo prevzema oblast. Slovenski poročevalec, 16. 6. 1942, 4.

²³⁶ Naša žena, 2. 1. 1943, 1 – 2.

²³⁷ Traverso, *Fire and Blood*, 215 – 216.

²³⁸ Tomšič, *Ženska, delo, družina, družba*, 21 – 22.

²³⁹ Traverso, *Fire and Blood*, 218.

²⁴⁰ Sklevicky, *Konji, žene, ratovi*, 47.

²⁴¹ PANG 1006, t.e. 48, a.e. 2, ovoj 7. *»Ker smo vse, kar nas je v odboru, starejše žene in matere ter leži vsa skrb za družino na naših ramenih, je nemogoče, da bi se odstranile kar tako nenadoma od doma in to za več dni, ne da bi bile vsaj nekoliko dni prej obveščene.«* Zapisnik seje Južnega mestnega odbora SPŽZ Gorica, 10. 12. 1944.

drugačnem smislu: poklicane so bile k posredovanju pri svojih moških članih družine, da so vstopali v partizane, same pa naj bi prevzele skrb za dom, družino, hrano in opremo.²⁴²

Ključna razlika med partizanskim in ostalimi gibanji je bila kombinacija revolucionarne retorike o emancipaciji žensk in močne aktivacije tradicionalnih vrednot, ki jo je uporabila komunistična partija.²⁴³ Aktivacija žensk je bila uspešna, ker se je partija edina javno zavzela za enakopravnost med spoloma, edina, ki mobilizira ženske neposredno v vojno in jih hkrati organizira kot množičen podporni sistem. Vodilni člani osvobodilnega gibanja so ženske javno prosili za pomoč in temu so se navdušeno odzvale: kot matere, posrednice in oskrbovalke.²⁴⁴

Čast

»'Smrt tisti, ki bi se še spečala s kakim fašistom in oskrunila našo kri,' je imela zadnjo besedo ženica.«

Slovenski poročevalec, 11. 7. 1942²⁴⁵

Koncept časti je tradicionalno vezan na moški spol. Če in kadar čast poseduje ženska, je ta kvečjemu odraz časti družine ali njene čistosti, deviškosti. V primeru, da je čast ženske ogrožena, je praviloma moški tisti, ki jo obrani. Vse te karakteristike časti izvirajo iz dejstva, da je ženska običajno vezana na zasebno sfero, na dom, zaradi česar nima priložnosti, da bi izkazala svoje vrline, ki so pogoj za čast – npr. pogum v bitki.²⁴⁶ Narod in čast, spojena v času dolgega 19. stoletja, sta v okoliščinah druge svetovne vojne igrala pomembno vlogo. Kadar je napadena domovina, narod, je napad neposredno povezan tudi z napadom na žensko čast.²⁴⁷ Potreba po nacionalni čistosti, ki je še posebno močna tam, *»kjer so se druga ob drugi znašle okončine sosednjih narodnih teles in kjer so bili pripadniki manjšinske in socialno šibkejše*

²⁴² Aktivizirajmo žene!, članek Borisa Kidriča o nujnosti aktivizacije žena ob radikalni mobilizaciji moških, objavljen v Slovenskem poročevalcu 9. 12. 1944, v: *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju*, knjiga 2, 1223 – 1224.

²⁴³ Batinić, *Women and Revolution*, 27.

²⁴⁴ Konkretni primeri v nadaljevanju.

²⁴⁵ Slovenske žene in dekleta v borbi za svobodo. Slovenski poročevalec, 11. 7. 1942, 5.

²⁴⁶ Henderson Stewart, *Honor*, 107. Glej tudi: Accati, *Pošast in lepota*, 23.

²⁴⁷ *»Nič ni sveto nečloveškim nasilnikom. Ne materinstvo, ne deviška nedolžnost. f...J Vse, kar čuti slovensko, so zapisali strahotnemu poginu.«* Naša žena, 10. 12. 1942, 1.

narodne skupnosti izpostavljeni asimilacijskemu toku večinske skupnosti,«²⁴⁸ se poleg 19. stoletja nanaša tudi na situacijo, v kateri se je slovenski narod znašel v času nemške in italijanske okupacije.

Slovensko prebivalstvo je pod pritiski germanizacije in italijanizacije zagotovo predstavljalo zavzeti, poraženi del prebivalstva, ki se je bil prisiljen (tako ali drugače) orientirati v novih razmerah. Prebivalstvo je bodisi izbralo levi ali desni tabor, ali zaradi takšnih ali drugačnih razlogov obstalo v sivem polju kot priče.²⁴⁹ Za zgodovinsko dogajanje je bil delež prebivalstva, ki se je aktiviral, ključen. V tekmi za moralno prevlado, za legitimnost, za čim širšo podporo med širokimi plastmi prebivalstva, je ideja časti predstavljala eno izmed polj boja med konservativnim in naprednim taborom. Koncept narodne časti je svojo moč črpal iz zaslombe na star,

»ukoreninjen identifikacijski register časti, ki je med drugim določal tudi govornico časti,«²⁵⁰ s čimer je postal »sredstvo pritiska na individualno zavest. [...] Poziv k častivrednemu vedenju [...] je bil dovolj razumljiv imperativ, ki so ga lahko dojeli izobraženi in neizobraženi, prav zato pa se jim je zdel pripraven za utrditev [...] identitete med širšimi plastmi prebivalstva.«²⁵¹

V času pred vojnama so bile na meji slovenskih dežel z Italijo najbolj na udaru narodnih branilcev ženske, ki so prihajale v intimni stik z življenjem 'nasprotnika' (krušarice, mlekarice in služkinje), je bilo temu tako, ker »v dogajanje za tujimi stenami [...] niso imeli vpogleda niti njihovi možje niti skupnost, ki so ji pripadale.«²⁵² V zelo podobnih razmerah so se znašle ženske v času med drugo svetovno vojno. Ko so zapustile svoje domove, svoje kmetije in se vključile v partizanske enote ali kako drugače delovale na terenu, so bile s tem iztrgane nadzoru svoje skupnosti. Tudi njihovi možje, ki so bili odsotni in katerih mesta so pravzaprav zavzemale, niso več mogli izvajati nadzora nad njimi. Ženske, ki so ostajale na svojih domovih so bile podvržene podobni problematiki, le da so spričo odsotnosti svojih mož (ali drugih moških članov družine) za štirimi stenami sprejemale včasih partizane, drugič Nemce ali Italijane. V teh situacijah so zopet uhajale mehanizmu nadzora mož oz. skupnosti. Če je narodnoosvobodilno gibanje želelo ohraniti svoj ugled, svojo čistost in utrjevati svojo

²⁴⁸ Verginella, »Narodna čast«, 421 – 430.

²⁴⁹ Traverso, *Fire and Blood*, 82 – 83.

²⁵⁰ Verginella, »Narodna čast«, 422.

²⁵¹ Prav tam.

²⁵² Prav tam, 427.

legitimnost, je moralo nujno ohraniti čast in čistost svojih članic.²⁵³ Po enakih pravilih je igrala protipartizanska stran in v veliki meri tudi okupatorja.²⁵⁴

Posrednice

Vloga žensk kot posrednic, ki jo je s svojim delovanjem v času druge svetovne vojne (z zavedanjem tega ali brez) opravljala večina žensk in je tudi po vojni ostala njihova poglobljena funkcija, je izhajala iz kulturnih, verskih kanonov, ki so nastajali od tridentinskega koncila in se na Slovenskem utrdili v 19. stoletju. V svojem bistvu je celoten diskurz o morali ali nemorali v partizanskem gibanju moč pojasniti, kot zapiše Luisa Accati, s Freudovim Ojdipom kot

»orodjem; je sredstvo, ki nam pomaga razumeti dinamiko odnosa med tremi osebami, očetom, materjo in sinom, pri čemer se kombinacija spreminja odvisno od interpretacije, konteksta, zgodovinskega trenutka ali vidika (vidika očeta, matere ali sina), s katerega jo opazujemo. To nikakor ni tog model, ki bi bil ponazorjen enkrat za vselej in bi ga lahko našli vedno in povsod v enaki obliki.«²⁵⁵

Ravno v času druge svetovne vojne se je ta model delno spremenil in prenesel na narodnoosvobodilno gibanje. Podobno, kot je bila ženska v družbenem življenju v 19. stoletju posrednica med Cerkveno in posvetno oblastjo (oz. med sinovi in očeti), tako je v okviru narodnoosvobodilnega gibanja postala posrednica med vodstvom gibanja (avtoriteto, partijo s Titom na čelu) ter njegovimi člani (podrejeni člani gibanja, partizani).²⁵⁶ Iz virov je moč razbrati glavne funkcije, pri katerih se je vloga žensk – posrednic konkretno manifestirala.

²⁵³ Verska retorika ni bila redkost, saj je pomenila govoriti v jeziku, ki ga je večinsko kmečko prebivalstvo lahko razumelo, preden sta SPŽZ oz. AFŽ izobrazila žensko prebivalstvo: *»Posebno toplo pozivamo vse krščanske žene in dekleta, da se z vso ljubeznijo in požrtvovalnostjo posvetijo osvobodilnemu boju. Svetopisemska Judita naj vselej bo poslej vzor verni Slovenki!«* Slovenski poročevalec, september 1943 (posebna izdaja), 3.

²⁵⁴ *»Ne trpite v svojih vrstah lakomnežev, požeruhov, pijancev, ženskarjev, strahopetnežev, zakrinkanih komunistov, zločincev in ljudi brez čuta za čast!«* Slovensko domobranstvo, 28. 9. 1944. *»To [da nemški vojaki posiljujejo ženske, op. a.] verujejo in zato tudi misli vsak rdeči vojak, da se bori za življenje svojih otrok in za čast svoje žene.«* Slovensko domobranstvo, 16. 11. 1944.

²⁵⁵ Accati, *Pošast in lepotica*, 12.

²⁵⁶ Sklevicky, *Konji, žene, ratovi*, 43. Glej tudi: Gay, *Freud for Historians*.

Stik z domobranci

Amnestijski kampanji, ki ju je izvedla partizanska stran (prvi Titov poziv 30. avgusta 1944, drugi poziv AVNOJa na Titov predlog novembra 1944),²⁵⁷ je članicam narodnoosvobodilnega gibanja zastavilo novo nalogo: vplivati na matere in žene domobrancev, naj posredujejo pri svojih možeh in sinovih, naj se ti vdajo oz. prestopijo na partizansko stran (prvi poziv je izdal Glavni odbor SPŽZ julija 1944 v obliki letaka, manjši lokalni pozivi pa so nastajali že prej²⁵⁸). Slednje naj bi storile tako, da bi »s toplo prepričevalno besedo«²⁵⁹ dosegle pri materah in ženah domobrancev, naj se le-ti čim prej predajo. Čim boljše naj bi jim predstavile nevarnosti, ki jih čakajo, če tega ne storijo, jim konkretno predstavile domobranske zločine ter jim s primeri vlivale zaupanje v poštenost in legitimnost partizanskega gibanja: »Vplivati moramo tako prepričevalno na te ženske, da bodo pozvale svoje može, brate in sinove, da naj Nemce zapustijo in odidejo iz švabobranskih postojank.«²⁶⁰ Hkrati z nagovarjanjem svojih članic in dajanjem navodil, kako naj pristopijo do žensk domobranske strani, jih je SPŽZ nagovorila tudi neposredno – z retoriko naroda, časti in družine:

»Matere, žene in otroci domobrancev [...] – Ali se odpovedujete svojim sinovom, možem in očetom? Ali boste pustili, da bodo vaše hiše z vsemi posledicami zavedno zaznamovane s sramoto narodnih izdajalcev? Še je čas, da spremenite usodo svojih svojcev. Saj vemo, da v vaših srcih bije pošteno narodno srce. [...] Pomagajte jim! [...] Slovenci bomo postali ena sama velika družina, ki bo v slogi in v miru ter v medsebojni ljubezni gradila lepšo bodočnost svojim sinovom in vnukom.«²⁶¹

Ali:

²⁵⁷ Borak, *Slovenska novejša zgodovina*, 764 – 765.

²⁵⁸ Matere, žene in otroci domobrancev!, v: *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju*, knjiga 2, 544 – 545; Okrožni odbor SPŽZ Škofja loka, 23. 3. 1944, o sodelovanju pri mobilizaciji v NOV in preprečevanju dezerterstva, v: *Slovenke v narodnoosvobodilni vojni*, knjiga 2, 887.

²⁵⁹ PANG, 1006, t.e. 57, a.e. 1, ovoj 11. Okrožni odpor SPŽZ na Severno primorsko, okrožnica o odloku o pomilostitvi.

²⁶⁰ SI AS 1664, t.e. 1, p.e. 2, ovoj 1. Glavni odbor Slovenske protifašistične ženske zveze.

²⁶¹ Prav tam. Podobno Zima Vrščaj v imenu GO SPŽZ 8. 6. 1944: »Drage tovarišice! Z ozirom na nalogo, ki jo mora vršiti naša organizacija – vključiti vse žene v osvobodilno borbo, je v sedanjem času, ko smo na stopnji graditve narodne oblasti, najvažnejše dvoje: a) V krajih, kjer so se volitve vršile in se še vršijo, moramo skrbno pregledati ves teren in ugotoviti, katere žene niso volile in zakaj niso volile. Tem naj bo posvečena naša največja skrb in vzgoja. [...] Postati jim mora popolnoma jasno, kaj pomeni graditev narodne oblasti. b) Druga naša naloga, ki je po svoji aktualnosti prav tako važna kot prva, pa je razkroj morale švabobranskih žensk. Naša dolžnost je, da govorimo ženam vselej o najtežjih problemih, ki so zanje vsakokrat najbolj pereči. [...] Vplivati moramo tako prepričevalno na te ženske, da bodo pozvale svoje može, brate in sinove, da naj Nemce zapustijo in dezertirajo iz švabobranskih postojank. [...] V najkrajšem času bo izšel letak, ki bo pozival žene švabobrancev, da naj opravijo svojo dolžnost in dobe može, sinove in brate iz postojank Nemcev, dokler je še čas.« SI AS 1738, t.e. 1, p.e. 1, ovoj 1.

»Matere, žene, hčere in sestre domobrancev!

Vaši sinovi, možje, bratje in očetje so v vrstah domobrancev, torej tiste vojske, ki je prisegla Hitlerju.

Nekateri so mislili, da bodo s tem rešili svoj narod, Jugoslavijo, svojo vero, svoj dom in družino. Nekateri so bili neodločni, čakali so toliko časa doma, da so jih Nemci prisilno mobilizirali. Vsi pa so sedaj Hitlerjevi hlapci in mu služijo v svojem peklenskem načrtu iztrebiti naš narod, uničiti vse Slovane. Hitler je njihov gospodar. [...] Vaši možje in sinovi radi ali neradi izvršujejo njegov ukaz. [...]

Matere in žene domobrancev, ali imate kamen v prsih?

Ali morate še živeti v mislih na to, da vaši svojci služijo Hitlerju? [...] Ali ne veste, da ste soodgovorne tudi ve, ker ne pokličete svojih mož domov? [...]

Zakaj vaši svojci še vztrajajo pri Hitlerju in pri svojih izdajalskih voditeljih? Zakaj mu pomagajo in izvršujejo po njegovem ukazu tako strašna zločinstva nad svojimi brati?

Matere in žene domobrancev!

Pomagajte jim in jim pokažite v tem poslednjem trenutku pred zmago zaveznikov edino pot, po kateri lahko rešijo sebi življenje, svojim družinam pa čast in imetje. Posnemajte zgled onih pogumnih žena, ki so poklicale svoje može in sinove iz domobrantskih postojank. Zapustijo naj Hitlerja in izdajalskega Rupnika, vstopijo naj v Narodno Osvobodilno Vojsko in s tem popravijo zмотo.

Pospešimo konec strašne vojne!

Vse sile za zmago nad Hitlerjem, največjim sovražnikom vere, srečnega doma in družine!»²⁶²

Vzorčne primere posredovanja je SPŽ objavila v partizanskem tisku: partizanska žena, ki preko pogovora najde stik z belogardistovo ženo in jo prepriča o pravilnosti partizanskega gibanja, je postala osnovni model nenasilnega, 'naravnega ženskega' urgiranja.²⁶³ Solidarnost in čut za skrb naj bi kot univerzalni ženski lastnosti povezali popolnoma nasprotna pola. Most med njima naj bi bila materinstvo. »Kot žene in matere moramo storiti vse, kar je mogoče, da se ti izgubljeni otroci [četniki in domobranci, op. a.] povrnejo naši domovini.«²⁶⁴

Od žensk se je torej pričakovalo, da bodo do žena domobrancev čutile solidarnost. Seveda te solidarnosti ni moč enačiti s tisto, ki je ženske aktivirala pri demonstracijah za izboljšanje

²⁶² SI AS 1738, t.e. 1, p.e. 1, ovoj 1.

²⁶³ Naša žena, marec 1945, št. 1, let. iv, 19 – 20.

²⁶⁴ PANG, 1006, t.e. 57, a.e. 1, ovoj 11. Okrožni odpor SPŽ na Severno primorsko, okrožnica o odloku o pomilostitvi.

razmer političnih nasprotnikov. Iskanje stika z domobranci in čim večja realizacija ponujene amnestije je bil politični cilj, zadan z vrha partizanskega gibanja. Izbira žensk kot posrednic med sprtima stranema je bil izbran navidez spontano, naravno, v skladu z naravo obeh udeleženihi spolov.

»Pomislimo pa na tiste slovenske matere in žene, katerih možje so v vrstah našega sovražnika. Pomislimo na tiste, katerih možje in sinovi so bili zapeljani v priseg o največjemu krvniku sveta Hitlerju, da bodo pobijali svoje rodne brate ter požigali svoje lastne domove. Ta misel nam mora stisniti srce. [...] Naša dolžnost je, da priskočimo tudi tem materam in ženam na pomoč v teh usodnih dneh. [...] Zato žene in matere borcev za svobodo, otresite se vseh predsodkov ter izpolnite svojo materinsko in narodno dolžnost.«²⁶⁵

Čeprav je javna in direktna apelacija na ženske tista ključna novost, ki je prinesla uspeh narodnoosvobodilnemu gibanju, je ideja, da bodo ženske – matere tiste, ki bodo poskrbele za narod, konservativna. Vojaki domobranskihi enot niso niti prve niti druge kampanje sprejeli dobro. Odziv nanje je bil razmeroma slab.²⁶⁶ V tem primeru je OF upala in spodbujala ženske, da so se na volitvah odločile ne le namesto svojih mož, ampak drugače, kot bi se odločili oni, nasproti njim. Pozivala jih je, naj

»tiste, ki imajo možje v domobrancih, tiste, ki imajo možje med skrivači, dokažejo, da mislite drugače kot vaši možje. [...] S svojim zgledom odpirajte zaslepljene oči svojih mož domobrancev in skrivačev. Pokažite s tem, da se ne strinjate in da obsojate grozodejstva, požige in umore nedolžnih ljudi, za katere so odgovorni tudi vaši možje domobranci in skrivači.«²⁶⁷

glede volitev pa, da naj se jih množično udeležijo in s tem izkažejo podporo OF. Agitacija za volitve je intenzivno tekla v zadnjem letu vojne, kar je zagotovo prispevalo k izjemno visokem številu glasov, ki jih je OF prejela na volitvah po koncu vojne.²⁶⁸

²⁶⁵ Pomislimo na žene in matere domobrancev. Slovenski poročevalec, 14. 6. 1944, 14.

²⁶⁶ Borak, *Slovenska novejša zgodovina*, 764 – 765.

²⁶⁷ Letak Glavnega odbora SPŽZ iz marca 1944 o volitvah, v: *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju*, knjiga 2, 295 – 296.

²⁶⁸ Navodila okrožnega odbora SPŽZ Novo mesto o politični aktivizaciji žena ob volitvah in o delu s sovražno usmerjenimi ženami, 13. junij 1944, v: *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju*, knjiga 2, 561 – 562. Glede volitev glej: Ferenc, *Ljudska oblast na Slovenskem*.

Posredovanje za zapornike

Demonstracije so bile oblika javne aktivacije žensk, ki so v slovenskem prostoru črpale svojo tradicijo iz desetletij pred drugo svetovno vojno.²⁶⁹ Retorika, s katero so »vse slovenske žene« pri oblasteh prosile »za življenje naših mož, naših sinov in bratov, ki padajo kot žrtve kolektivne kazni,«²⁷⁰ je bila izrazito tradicionalna. Svoje posredništvo so utemeljevale v kontekstu družine in preko tega univerzalnega jezika upale, da bodo vzbudile solidarnost:

»Rodile smo te može, ki padajo, trpele zanje in jih ljubile. Zato morate, Ekscelenca [Emilio Grazioli, op. a.], razumeti našo prošnjo. Ne bo Vam težko, tolmačiti jo pravilno, saj imate tudi Vi mater in ženo.«²⁷¹

Italijanska (in kasneje nemška) okupacijska oblast je bila glede demonstracij zadržana. Preden so demonstracije postale množične, se nanje ni burneje odzivala, ko pa ni bilo več dvoma, »da OF organizira ženske, da hoče potom njih izsiliti pri oblasteh dovolitev, da bi mogla stopiti v stik z aretiranci v zaporih,«²⁷² so do demonstratork nastopili strožje. Da bi zmanjšali potencialno moč demonstracij, so jih želeli okupacijskemu režimu naklonjeni časniki prikazati kot zgrešene in nelegitimne.

»Ženske, katere je zbobnala skupaj KPS s svojo spretno propagando, so kričale 'vrnite nam interniranje', kakor da bi imel škof interniranje zaprte kje v škofiji, vzklikale pa so tudi za Mikuža, katerega je, kakor je znano, škof suspendiral.«²⁷³

Njihovega pomena se je kljub temu zavedala ter želela preprečiti demonstracije tudi z izsiljevanjem. »Hodile smo po sredi Aškerčeve ceste (takrat ni bila prometna), okrog nas se je motovilil agent plačanec in nam prigovarjal, naj tega ne delamo in nam celo grozil,« se je spominjala demonstratorka Marta Koch.²⁷⁴ Demonstracije, ki so se odvijale med vojno na širšem jugoslovanskem ozemlju, so bile naslovljene tudi na kvizlinška gibanja. Leta 1941 so ženske demonstrirale pred četniškimi zapori v Čačku, kjer so svoje zahteve utemeljile s svojo

²⁶⁹ Za razvoj dinamike demonstracij glej: Deželak Barič, *Na svidenje prihodnjo sredo*, 19 – 41.

²⁷⁰ Peticija proti streljanju talcev iz pomladi leta 1942. Dokument objavljen v: Deželak Barič, *Na svidenje prihodnjo sredo*, 57.

²⁷¹ Prav tam.

²⁷² Poročilo obveščevalnega vestnika Slovenske legije 'Vesti' z dne 14. januarja 1943. Podobno poročili v 'Vesteh' z dne 16. januarja 1943. Dokumenti objavljeni v: Deželak Barič, *Na svidenje prihodnjo sredo*, 61 – 62. Res je, da je OF in njene širše strukture sodelovala pri demonstracijah, vendar ne ves čas in ne vedno enako.

²⁷³ Članek iz Vesti, objavljen 21. 6. 1943. Objavljeno v: Deželak Barič, *Na svidenje prihodnjo sredo*, 100.

²⁷⁴ Deželak Barič, *Na svidenje prihodnjo sredo*, 21, 107 – 109.

vlogo mater, žena in sestra.²⁷⁵ Konsenz, kateri repertoar lastnosti velja za univerzalno ženske in kateri za moške, je bil torej kot vezni člen učinkovito uporabljen v obe smeri: v situaciji, ko so ženske posredovale kot prosilke, in v situaciji, ko so na zmagovalni strani ponujale roko nasprotnikom.

Posredovalke okupacijske oblasti

Za razliko od narodnoosvobodilne strani ni nobena od okupacijskih oblasti, v svojem bistvu in delovanju skrajno konservativnih, videla v ženski celotnega potenciala, rezervnega kapitala, ki ga je moč mobilizirati za svoj namen.²⁷⁶ To pa še ne pomeni, da se niso v fašistične in nacionalsocialistične organizacije vključevale tudi ženske. Novembra 1941 je v Ljubljani obstajalo 10 moških fašijev s skupno 822 fašistov in 51 fašistk.²⁷⁷ Njihova vloga je bila izrazito tradicionalna in simbolična.²⁷⁸ Fašistke so »prinašale ranjencem po bolnišnicah in zdraviliščih darila ter obiskovale družine padlih in jim izražale sočustvovanje vseh italijanskih žena,«²⁷⁹ ali pa so v vojaških okrepčevalnicah stregle častnikom in vojakom.²⁸⁰ Podobne naloge so imele ženske v nemški okupacijski coni. »Danes vam pošiljamo 16 in ½ kg peciva za vojake,« se glasi ena izmed dopisnic Nemškega ženskega društva.²⁸¹ Nemški okupacijski oblasti je podoba matere prav tako nudila legitimnost.

»Toda na ta dan [materinski, op. a.] se ne spominjamo z ljubeznijo samo svoje lastne matere, ampak tudi vseh mater našega naroda, predvsem pa matere našega Führerja [...], ker je dala življenje možu, ki mu moramo biti hvaležni za vse in ker vemo, da je on ljubil čez vse svojo mater,«²⁸²

s čimer Hitler s svojo javno podobo samskosti, čistosti, ljubeznijo do matere, domovine, naroda – skratka idealnega sina – veže nase natanko tiste ideje, ki spominjajo na cerkveno avtoriteto in mu s tem podeljujejo moč v javni sferi.²⁸³ Lastne ideje je okupacijska oblast posredovala preko društev: na Gorenjskem in Koroškem je bilo to društvo

²⁷⁵ »Me, matere, žene in sestre, zahtevamo, da končate bratomorno vojno!« Kovačević, *Women of Yugoslavia*, 35.

²⁷⁶ Tistim Slovenkam, ki stoje ob strani. Naša žena, marec 1943, 5 – 6; tudi: »Ljubljana je dala svoje najboljše sinove in hčere. [...] Me, ki smo ostale doma... Prišel je čas za mobilizacijo vseh antifašističnih žena! [...] Me smo mobilizirane v zaledju.« Naša žena, september 1943, 1 – 2.

²⁷⁷ Ferenc, *Fašisti brez krinke*, 62 – 63.

²⁷⁸ Za povezavo med fašizmom in tradicijo glej: Passerini, *Ustna zgodovina*, 26 in 33 – 34.

²⁷⁹ Slovenski dom, 17. 11. 1942, 1.

²⁸⁰ Slovenski dom, 28. 5. 1943, 1.

²⁸¹ SI AS 1685, t.e. 2, p.e. 3, ovoj 4. Datirano z 9. 12. 1943.

²⁸² SI AS 1685, t.e. 1, p.e. 4. Mati in narod.

²⁸³ Podobno kot italijanski fašizem. Accati »Svetničin mož«.

Nacionalsocialističnih žena zasedenih ozemelj Gorenjske in Koroške, ki je s svojo organizacijo zajelo večino prebivalstva.²⁸⁴ V svojem načrtu delovanja je imelo v sklopu raznovrstnih gospodinjskih tečajev in za ženske tudi redne pevske vaje in športne aktivnosti.²⁸⁵ Hkrati se je naslonilo na materinsko funkcijo žensk. Članice društva pogosto sodelovale z mladinsko organizacijo.²⁸⁶ Pri vzpostavljanju teh funkcij na terenu se je v kulturni oz. ponemčevalni dejavnosti društvo (tako kot v precejšnji meri njim nasprotna SPŽZ) opirala izključno na tradicionalne podobe ženske z otrokom, Marije z Jezusom (slednje še posebno v času krščanskih praznikov).²⁸⁷ Na Štajerskem je

»gauleiter izdal poseben oklic na žene in dekleta, ki jih vabi naj v čim večji meri pristopajo v vrste nemškega Rdečega križa. Veliko je število vojakov, ki kot ranjenci in bolniki ne morejo pogrešati uslužnih rok. Nobena ženska torej ne sme stati ob strani, ko kliče fronta. Vsaka žena ali dekle mora dati sebe vso v službo domovine,«²⁸⁸

s čimer se je nemška okupacijska oblast zopet naslonila na osnovno, skrbstveno funkcijo žensk. Pogoste so bile akcije za zbiranje hrane, predvsem sadja in zelenjave ter oblek, redkeje finančnih sredstev.²⁸⁹ Predvsem kmetovanje in preskrba s hrano sta bili dejavnosti, ki sta bili nujni za vzdrževanje tako nacistične kot odporniške vojske. Ker so bili moški v veliki meri od domov odsotni, so za pridelavo hrane skrbele ženske, zato so bile one tiste, na katere je v zvezi z obdelavo zemlje in oddajo hrane apelirala ena ali druga oblast.²⁹⁰

²⁸⁴ SI AS 1738, fascikel 671/ VIII, ovoj 1 in 4. Okupacijska oblast na Gorenjskem je bila tako močna, da so bile strukture SPŽZ konec leta 1943 še vedno šibke: ženske so bile med sabo nepovezane, odbori, ki že obstajajo, so bili slabo povezani in nesamostojni, njihovo delovanje pa omejeno in minimalno, tudi osnovna (polformalna) preskrba partizanske vojske je bila nezadostna.

²⁸⁵ SI AS 1685, t.e. 1, p.e. 1 in p.e. 3.

²⁸⁶ SI AS 1685, t.e. 1, p.e. 2.

²⁸⁷ SI AS 1685, t.e. 1, p.e. 3.

²⁸⁸ Slovenski dom, 4. 4. 1942, 2.

²⁸⁹ SI AS 1685, t.e. 1, p.e. 1. Gojenje in oddaja hrane sta bila natančno predvidena. Razglas št. 2 in 3: Intensiv Gemüsebau in Feldmässiger Gemüsebau. SI AS 1685, t.e. 3, p.e. 5, ovoj 3.

²⁹⁰ Glej npr. fotografiji društva Nacionalsocialističnih žena. Na prvi ženska z dvema otrokoma krmi kokoši, druga prikazuje pet žensk različnih starosti pri pripravljanju sadja. SI AS 1685, t.e. 3, p.e. 5, ovoj 3.

Ženske ženskam

»Prvi vtisi s Štjaka [kjer se je vršilo zborovanje, op. a.] so bili tako mogočni, da bi bilo vsako še tako navdušeno opisovanje brezbarvno. Še danes se mi zdi skorajda neverjetno, s kakšno ljubeznijo smo se pozdravljale delegatke s severa in juga, z vzhoda in zahoda. Bilo je, kot da smo se sestale sestre, ki nas je kruta usoda za dolga leta ločila.«

Zapis Marije Kapov – Orane²⁹¹

Težko je ugotoviti, kakšen je bil iskren odnos med posameznicami v narodnoosvobodilnem gibanju, trdimo pa lahko, da so si ženske med sabo izkazovale visoko stopnjo solidarnosti (kot bomo videli v nadaljevanju), katere obstoj ni bil vnaprej samoumeven. Posameznice, sploh tiste iz konservativnejših okolij, so imele pogosto predsodke do emancipiranih žensk in so jih diskvalificirale na podlagi njihove domnevne seksualnosti oz. ne-čistosti.²⁹² Volilna pravica, eden izmed najvidnejših znakov emancipacije, ki je bila uveljavljena med vojno, ni bila le formalna pridobitev. Napovedovala je dejansko okrnitev moškega monopola nad javnim in političnim prostorom, zaradi česar

»lahko odkrijemo tihe dvome, protislovno držo ne samo moških, temveč tudi žensk samih. Zato je ženska volilna pravica povzročala nemalo bojzani celo med najbolj revolucionarno razpoloženimi plastmi prebivalstva ter med ženskami samimi,«²⁹³

o čemer so poročali tudi s terena:

»Volitve potekajo pri nas povsod dobro, žene grede rade volit, z zanimanjem sledijo poteku volitev, tu pa je zopet napaka in sicer ta, da naše žene nimajo zaupanja same vase, namreč opaža se, da tovarišice volijo pretežno moške. Rekoč, oni znajo boljše voditi in komandirati. Tu je zopet naša krivda, kaj ne? Pa boste rekli, premalo ste jih pripravili na vse to. No, saj rade poslušamo kritiko, še rajši pa nasvete – samo, da bi bilo čim več uspehov!«²⁹⁴

Kljub vsem preizkušnjam vojne in boja – ali pa ravno zaradi njih – se je med ženskami v odporiškem gibanju razvila iskrena solidarnost. Naj je temu prispeval vztrajni kontrast med ženskim in moškim, potreba po dokazovanju enakost v boju, ki so jo občutile vse nove članice gibanja, nujna potreba po konspiraciji ali predvojna feministična ideja emancipacije in

²⁹¹ SI AS 1739, t.e. 3, p.e. 4.

²⁹² Sklevicky, *Konji, žene, ratovi*, 39 – 40

²⁹³ Verginella, *»Naše žene volijo«*, 73; Sklevicky, *Konji, žene, ratovi*, 39 – 40.

²⁹⁴ Na terenu, 7. 7. 1944, Okrožni odbor SPŽZ za Vipavsko, poročilo Pokrajinskemu odboru SPŽZ za Primorsko. SI AS 1739, t.e. 2, p.e. 2.

solidarnosti – ženske so druga v drugi večinoma videle zaveznice. »Kako se slažeš s drugaricama?« je vprašala partizanska, ko je srečala prvo žensko četo bork, ustanovljeno v jugoslovanskem prostoru.

»Odlično! Volim ih više nego sestru. Ovo je neko posebno drugarstvo, drugačije od onog prije. Sve smo prožete jednom mišlju — težnjom za oslobođenje našeg naroda. Svima nam je ista sudbina. Svi naši životi pretopili su se u jedno tijelo i jednu dušu.«²⁹⁵

ji je odgovorila ena izmed bork. Izraz *sestra* je prerasel v splošni izraz nadnacionalne sloge in solidarnosti med ženskami.²⁹⁶

Solidarnost med ženskami je pomenila tudi praktično materialno podporo, ki je bila nujna, če so borke želele delovati v enotah. »Ker ste tudi v vašem okrožju pobirale blago za partizanke,« je s terena pisala neznana partizanka, »prosim, če bi poslala nekaj na moj naslov, ker imamo tudi tukaj nekaj potrebnih tovarišic – partizank. Rabile bi par spodnjih hlačk, par majčk spodnjih brez rokavov, robčke za nos, mesečne cunje.«²⁹⁷ Obleke in sanitetni material so partizanske enote dobivale preko oskrbovalnih struktur OF, medtem ko so se ženske na pridobivanje vložkov zanašale praviloma le na druge ženske.²⁹⁸ Kako se bodo na terenu spopadle z menstruacijo, je bilo prepuščeno njihovi lastni iznajdljivosti, lastni iniciativi – in konec koncev solidarnosti. Doktorica Franja Bojc – Bidovec, po kateri je ime dobila znamenita bolnišnica Franja, je v svojih pismih zapisala, da je svoji znanki Zdenki Mole v partizane »poslala nekaj kilogramov bonbonov, toplega perila, keksov in nekaj zavitkov najboljših vložkov za mučne dni mesečnega perila. Zadnjih so bile vesele tudi vse njene tovarišice.«²⁹⁹ Poleg osebnih poznanstev so se ženske v enotah zanašale tudi na »terenke; [ko] so videle, v kakšnih razmerah smo živele žene – borke, posebno glede higienskih potrebščin in osebnega perila, so nam te prepotrebne reči, če so le mogle, one preskrbele.«³⁰⁰ Pomoč, ki so jo ženske iz zaledja pošiljale ženskam v enotah, je zanje imela več kot le

²⁹⁵ Stojić, *Prva ženska partizanska četa*, 29. »Kako se razumeš s tovarišicami?« »Odlično! Raje jih imam kot sestro. To je neko posebno prijateljstvo, drugačno od tistega prej. Vse smo prežete z eno mislijo – ciljem osvoboditi naš narod. Delimo si usodo. Vsa naša življenja so se zlila v eno telo in eno dušo.«

²⁹⁶ Kovačević, *Women of Yugoslavia*, 36.

²⁹⁷ PANG 1006, t.e. 48, a.e. 1, ovoj 3. Okrožni odbor SPŽZ, Razni dopisi.

²⁹⁸ »Rezka, prosila bi te tudi za kak paket vložkov, katere bi tudi morala poslati naprej. Tudi kaka brisača bi prav prišla. Jaz nimam trenutno ničesar, da bi lahko dala od svojega,« je pisala ena izmed članic Pokrajinskega odbora SPŽZ za Gorenjsko in Koroško tovarišici Rezki, sekretarki Okrožnega odbora SPŽZ Škofja Loka. SI AS 1738, t.e. 1, p.e. 2, ovoj 1.

²⁹⁹ Bojc Bidovec, *Ni neskončnih poti*, 71.

³⁰⁰ Izjava Andreane Družina – Olge, v: *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju*, knjiga 1, 604.

praktičen pomen. Vez solidarnosti je dvigovala moralo tako med borkami kot med prebivalstvom ter slednjega še tesneje povezala z delovanjem narodnoosvobodilnega boja.

»Pošiljka, ki ste nam jo poslale, je bila polna za nas res prepotrebnih stvari. Ali moralna podpora, ki ste nam jo s tem dale, je še večjega pomena. Videle smo, da ne pozabljate na nas, da ste navezane na nas, kakor me in naši tovariši na naš narod. Ta vaš dar je za nas duševna in materialna podpora,«

je decembra 1944 pisala Danica Bogičević, sicer politkomisarka štabne čete, kot glavnega sovražnika poleg okupatorja pa navajala zimo, vetrove in mraz.³⁰¹ Tekom let

»pa so se glede tega spremenili tudi odnosi borcev. Nič več se niso posmehovali, pač pa, če se je le dalo, so nam bili v pomoč. Celo to se je zgodilo, da je komandir čete prišel k bolničarki in jo vprašal, koliko je tovarišic, ki so trenutno 'bolne'. Rekel je: 'Da ne bo posledic, te ne gredo v boj, ne gredo v patroljo, jih bomo prenesli prek reke, ki jo bo ta dan treba prebresti!' To se prej ni nikoli zgodilo,«³⁰²

kar mogoče bolj kot kar koli drugega dokazuje, da je druga svetovna vojna na Slovensko prinesla tudi nekaj globljih, strukturnih sprememb družbe.

Matere

»Žena, ki prej ni smela odločati o vzgoji svojih otrok, se je zdaj z orožjem v roki borila za boljšo bodočnost, svojih otrok.«

Partizanski dnevnik
Glasilo Osvobodilne fronte
za Primorsko in Gorenjsko,
18. 2. 1945³⁰³

Poglejmo si pobližje, katere so tiste temeljne, univerzalne lastnosti, ki so ženske vezale v tradicionalne družbene vloge. To so bile požrtvovalnost, ponižnost, sočutje do šibkejših (otrok, starejših in bolnikov), so posebljenje časti in poštenja, kakor jih je izluščila Lydia

³⁰¹ Pokrajinskemu odboru SPŽZ za Gorenjsko, v: *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju*, knjiga 2, 891 – 892.

³⁰² Izjava Andreane Družina – Olge, v: *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju*, knjiga 1, 604.

³⁰³ PANG 1006, t.e. 19, p.e. 4, ovoj 9.

Sklevicky.³⁰⁴ Članice SPŽZ so bile pozitivno ocenjene, če so njihove karakteristike vsebovale značilnosti, kot so poštenost, pridnost, skromnost, če so bile njihove družinske razmere urejene in so s starši živele v slogi.³⁰⁵ Vladimir Dedijer je v intervjuju za britanski časopis leta 1944 komentiral, da niso ženske kot borke le zadostne, temveč imajo v nasprotju s splošnim prepričanjem celo praktične prednosti:

»Bolj potrpežljive so in bolj vztrajne kakor moški vojaki in so pripravljene rade volje čakati v zasedi tudi dva ali tri tedne, da le iztaknejo tistega nemškega oficirja, ki smo ga hoteli spraviti s sveta. Najvažnejša prednost ženskih vojakov pa je ta, da pojedjo polovico tega, kar poje moški vojak.«³⁰⁶

Potrpežljivost in vztrajnost, skromnost in skrbnost; to so bile lastnosti, ki so pod partizansko obleko žensko še vedno delale za – mater. Socializem je, zlasti intenzivno še v letih po drugi svetovni vojni, ko je vloga materinstva prestopila meje zasebnega in postala del javnega, materino vez z lastnim otrokom prenesel na vez z vsemi partizani in *»žensko simbolno vpel v skrb za vse otroke novega družbenega reda«*.³⁰⁷

Legitimnost

»V preteklosti smo vas gledali le kot požrtvovalne matere, kot čuvarice naših družin in naših domov, ki ste svojo živo narodno zavest prenašale na svoje otroke in jih učile ljubezni do slovenskega jezika. Po tem smo vas tudi sodili. Nismo poznali vseh vaših sil in zmožnosti, ki nam jih je odkrila šele današnja narodnoosvobodilna borba. [...] To zadnje razdobje boja stavi pred vas nove, težke naloge. Lotite se jih s samozavestjo in zaupajte vase! [...] Dokazale boste vso ničevost starega predsodka o manjvrednosti žensk za politično delo. Dokazale boste, da ste vredne enakopravnosti, ki vam jo daje današnja osvobodilna borba in naša nova demokratizacija.«

France Bevk za Slovenko, 1945³⁰⁸

Legitimnost političnega režima se simbolno vzpostavlja preko žensk oz. ideje o njih.³⁰⁹ Legitimacija partizanskega gibanja, ki je tekla že v letih vojne, je svojo opravičenost in moč

³⁰⁴ Sklevicky, *Konji, žene, ratovi*, 44. Enake cenjene ženske lastnosti se ponavljajo tudi v diskurzu domobranskega časopisja: *»Kakšna ironija, da leži v skupnem grobu z nosilci domobranske ideje tudi ženska, ki je služila rdeči misli. Pa je padla v nemilost, ker je govorila z belimi in je mogoče skušala celo pomagati in rešiti življenje, ko si je verjetno njenemu še nepokvarjenemu ženskemu srcu zasmilila usoda teh mučenikov.«* Slovensko domobranstvo, 12. 10. 1944.

³⁰⁵ SI AS 1738, fascikel 671/ VIII, ovoj 8.

³⁰⁶ Slednje naj bi izjavil Vladimir Dedijer za britansko časopisje. Slovenka, maj 1944, 11.

³⁰⁷ Vidmar, *Zamišljena mati*, 43 – 45.

³⁰⁸

argumentirala s tem, da so v gibanje v veliki meri bile vpletene ženske. Argument legitimnosti se je v največji meri naslanjal na ženske v zaledju, predstavljene kot matere, in ne na borke. »*Naše matere so ponosne na svojo srčno kri, ki poji tla naše domovine,*« je pisal Partizanski dnevnik v zadnjem letu vojne, ter nadaljeval, da »*iz teh tal raste prava, ljudska oblast Titove Jugoslavije. Čuvar teh pridobitev, garant srečnejše prihodnosti – naša vojska postaja bolj in bolj skrb vseh žena, vsega naroda.*«³¹⁰ Svetlo prihodnost bo torej prinesla partizanska vojska, za katero konkretno in simbolično stojijo vse ženske in preko njih celotno narodno telo.

Tekom vojne so se politika, boj proti okupatorju in narod spojili v liku matere. Te so se v okviru ideje množičnega ljudskega odpora aktivirale predvsem z organiziranjem in sodelovanjem na zborovanjih, ki jih je SPZŽ sklicala skupaj z OF. V zgodovinskem kontekstu je novost, da so se zborovanj kot poslušalke in govornice udeleževale v veliki večini ženske ter da so bila obravnavana vprašanja povezana neposredno z njihovim delovanjem.

O enem izmed takšnih zborovanj, ki je potekalo februarja 1945 na Primorskem, je poročal Partizanski dnevnik. Avtor članka je izpostavil sklepe, ki so bili za zborovanje še posebno pomembni. Ena izmed alinej se je glasila:

»Pripravljenost dati od sebe res vse za našo fronto, vse za našo vojsko. Morda ni še nobeno veliko zborovanje tako neposredno izpovedalo povezanosti našega zaledja z našo vojsko, kot zadnji veliki zbor naše žene, ki je dala na tej konferenci duška svojemu pristnemu čustvu, svoji zavesti, da je naša vojska v najprirodnejšem pomenu besede – kri njene krvi.«³¹¹

Legitimnost partizanskega gibanja je bila odvisna od opore, ki jo je dobilo v tradicionalnih strukturah. Velik del svoje verodostojnosti je osvobodilno gibanje dolgovalo dejstvu, da je svojih vrstah združevala ne le moške in ženske, temveč (vsaj v začetku, sledeči citat je iz leta 1942) tudi ljudi z različnimi političnimi nazori in različno močno versko predanostjo:

»Velik del OF tvorijo slovenske žene in matere, ki so po svojem verskem prepričanju verne katoličanke. Katoliška žena vidi v OF veliko narodno gibanje, ki je poročstvo, da bo slovenski narod zadihal svojo svobodno narodno življenje, verna katoliška žena že po svojem verskem prepričanju čuti, da je OF na edino pravi poti. V programu OF so

³⁰⁹ Accati, *Pošast in lepotica*, 230.

³¹⁰ PANG 1006, t.e. 19, p.e. 4, ovoj 5. Partizanski dnevnik. Glasilo Osvobodilne fronte na Primorsko in Gorenjsko, 2. 2. 1945.

³¹¹ PANG 1006, t.e. 19, p.e. 4, ovoj 7. Partizanski dnevnik. Glasilo Osvobodilne fronte na Primorsko in Gorenjsko, 16. 2. 1945.

zapopadene vse velike evangelijske resnice, ki bi morale vezati vsa ljudstva in ki so danes najbolj teptane. Evropski fašizmi so največjo krščansko zapoved, zapoved krščanske ljubezni do bližnjega, izbrisali iz svojega slovarja. [...] Svoboda verskega prepričanja in udeleženosti tvori eno od najvažnejših točk programa OF. [...] OF se danes bori, da se evangelijska krščanska načela prenesejo v realno življenje, da ne bo več treba slovenski ženi in materi trepetati v strahu, ali ne bo mož v soboto prinesel domov knjižico in povedal, da je brezposeln; da ne bo z žalostjo gledala na svoje otroke, ki so lačni in bodo, ko dorastejo, brez dela,«³¹²

je povzel članek. Članek združuje vse glavne elemente, ki so partizansko misel tako uspešno približali množicam, posebej ženskam kmečkega sloja, katerih podpora je bila bistvena za uspeh partizanskega gibanja. Sklicuje se na krščanske vrednote, na (večne) evangelijske resnice in univerzalne ženske lastnosti – vsi elementi, ki so omogočili množično aktivacijo prebivalstva in dajali gibanju težo.³¹³ V zadnjih mesecih vojne je partizanska propaganda svojo legitimnost črpala tudi iz priznanja partizanski vojski, ki so ji ga podelili zavezniki, ter ženskam določila nalogo 'spreobrniti' svoje može, sinove, očete in brate.³¹⁴

Družina: polje političnega boja

Eden izmed največjih očitkov Rupnika in njegovih sodelavcev komunizmu je bil, da zanika družino, saj ženo postavlja v enakovreden položaj z možem. V svojem boju so se razglasili za borce proti enakopravnosti med spoloma. Rešitev so videli v tem, da bi moškim delavcem dvignili plačo. Ti bi bili tako sposobni preživljati celotno družino in ženskam zato ne bi bilo treba hoditi na delo. »Vse ženske bi se morale zavedati, da je njihov najsvetejši poklic postati mati, pomočnica, učiteljica, svetovalka in vodnica svojim otrokom in opora možu,«³¹⁵ je zaključena misel. Družina je kot osnovna celica, iz katere izhajajo bodoči rodovi, bila v javnem diskurzu deležna velike pozornosti. V družini naj bi stopalo

»poslanstvo žene v najsijajnejši luči pred nas. Žena in mati je tako bistven del družine, da je od nje ne moremo in ne smemo ločiti, ako hočemo, da bo družina zdrava in trdna osnova narodu in državi. Žene in matere si ne moremo misliti, ne da bi obenem

³¹² Krščanska žena v OF. Slovenski poročevalec, 14. 11. 1942, 7.

³¹³ Glej tudi: Navodila odseka za socialno skrbstvo Okrajnega odbora OF Trbovlje iz novembra 1944, v: *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju*, knjiga 2, 369 – 370: »Da bo naše delo uspešno in pregledno, moramo ugotoviti najbolj pereča vprašanja, ki zahtevajo nujno rešitev, kar nam bo **utrdilo pot med množice, ustvarilo ugled in zahvalo za našo skrb in požrtvovalnost**. Resnično delo za narodov blagor pa nam bo tudi **utrdilo oblast in spoštovanje**, ker bo ta oblast res ljudska in za ljudstvo.«

³¹⁴ Materam, ženam, hčeram in sestram vermanov, poziv pokrajinskega odbora za Štajersko iz avgusta 1944 svojcem vermanov, v: *Slovenke v narodnoosvobodilni vojni*, knjiga 2, 756 – 757.

³¹⁵ Šorn, »Idejni in politični nazori«, 70 – 71.

spoštovali njeno čast in njeno ljubezen, ki sije na vse člane družine kakor tiho, toda blagodejno sonce. Ženska čast in ljubezen, ki sta vir zdravja družinskemu življenju, niso torej tako prazne besede; to niso samo cveti, ki naj kitijo vsakdanjost življenja, marveč so temelji prave ureditve človeške družbe. [...] Področje, kjer se komunizem zaleti prvenstveno v ženo, je družina in njene osnove. Komunizem hoče zrušiti družino. To nam dokazuje njegova praksa in komunistični pismouki, ki trdijo, da je družina največja opora kapitalizmu.»³¹⁶

Slediti je torej moč povsem utrjeni predstavi naroda, govoricu časti in ženski samožrtvujoči se, materinski naravi. Če je odporniška stran na prav konservativnemu taboru ustvarjala porozne meje med javno in zasebno sfero, skozi katero so pod določenimi pogoji lahko prehajale tudi ženske, je njihovo osnovno dojemanje ženske še vedno ostalo tradicionalno ter poskušalo ženske pridobiti na svojo stran preko skrbi za prihodnjost svojih otrok:

»Ženi je določil fašizem samo eno nalogo, roditi vojake za njegove imperialistične cilje, za njegove roparske vojne. Dovolil ji je, da je otroka rodila, a da bi sama odločala o tem, a da bo sama odločala o tem, kako bo urejen svet, v katerega po postavljal nove ljudi, kako bodo živeli in kdo bo odločil v njihovi usodi, tega že ni smela več vprašati.»³¹⁷

Odnos med materjo in sinom, temeljno vezivo krščanske družbe 19. in zgodnjega 20. stoletja, je bil v levem in desnem diskurzu med vojno uporabljen ne zato, ker je predstavljal konkretni načrt ene ali druge strani, temveč zato, ker je črpal iz splošnega imaginarija prebivalstva ter omogočal močan, s tradicionalnimi mehanizmi opredeljen sistem, s pomočjo katerega sta ena in druga stran iskali legitimnost in podporo prebivalstva. Vojakom, t.j. sinovom, so na svojih ramenih nosili ne le teže svojih odločitev, temveč tudi odgovornost za trpljenje svojih mater. Leta 1943 je Slovenski dom v žepu ustreljenega Draga Kunaverja našlo pismo njegovi materi, ki naj bi v polnem pomenu razkrilo trpljenje vseh slovenskih mater. V nadaljevanju je razkril vsebino domnevnega pisma:

»'Dragi moj sinko Drago! Bog ve, v kakšnem položaju te bodo našle te moje vrstice, toda vedi, da kakor so okorno pisane, so zadnje prošnje in opomini Tvoje ljubeče matere. Dobro veš, moj sinko, kako sem Te opominjala pred mnogimi meseci, da se ne družiš z zločinskimi ljudmi, ki so našemu narodu prizadejali toliko gorja in trpljenja. Kako vroče so bile moje prošnje tedaj, pa sl jih zavrgel, češ: kaj razumete Vi, mi smo napredni, politika ni za stare ženske. Ali se še spominjaš, kako sem jokala jaz in vsi domači, ko si skoraj brez slovesa zapustil dom in našo zemljo. Kako lahko bi bil še

³¹⁶ Slovensko domobranstvo, januar 1945.

³¹⁷ PANG 1006, t.e. 19, p.e. 4, ovoj 1. Partizanski dnevnik. Glasilo Osvobodilne fronte na Primorsko in Gorenjsko, 23. 6. 1944.

danes v službi kot železničar, kakor so še Tvoji tovariši, pa nisi hotel, ampak si šel. Da že Ti pomagaš uničevati naše ubogo ljudstvo. Morda Te bodo le vrstice dobile na bojnih poljanah. Dragi moj sinko! Samo eno prošnjo imam še do Tebe. Ko me že nisi poslušal takrat, ko si odhajal na izgubljena pota, me poslušaj vsaj danes. Morda Te bo krogla zadela na Tvojem potu. Zato Te prosim, obudi kesanje (dvakrat podčrtano), da se tako pokesaš za vse grebe in zločine, ki si jih storil pred Bogom in narodom. Zdi se mi, da se najine poti v življenju ne bodo srečale več, zato mi usliši vsaj zadnjo prošnjo, da se spokoriš nad svojimi grehi. Zadnji pozdrav od Tvoje ljubeče matere.' Takole danes joka sto in sto slovenskih mater nad svojimi zapeljanimi sinovi. — Bog ve, kakšna bodo srečanja z njimi,«³¹⁸

je povzel članek. Na konservativnem polu naj bi bile torej matere tiste, ki bi posredovale med oblastjo in sinovi, podobno kot so nekoč posredovale med cerkveno in posvetno oblastjo.³¹⁹ Lik matere pa ni ostal omejen le na konservativni tabor. Plemenite žrtve partizanskih mater so bile izpostavljene tudi v kontekstu osvobodilnega gibanja.

Partizanska mati: plemenita žrtev

»One skrbe za nekoga, vsaka od njih lajša gorje komurkoli: možu, sinu, bratu, zaročencu,«³²⁰ leta 1943 zapisalo glasilo Narod v ječi, ki je med drugim pozivalo ženske, naj posredujejo pri oblasteh za zapornike, saj so vendar osrednja oseba, zadolžena za skrb za svojega bližnjega. Podoba partizanske matere, katere »mitologiziranje v smeri materinskega samožrtvovanja postane [po vojni, op. a.] polje kulturnega in političnega pacifiranja aktivne ženskosti,«³²¹ je svojo obliko dobivala že tekom vojne. V letih 1944 in 1945 se je pomen matere, ki je za partizansko gibanje žrtvovala svoje sinove in včasih celo hčere (zaradi česar je, kot smo videli, postala nerazdružljivo povezana s celotnim odporniškim gibanjem)³²², je pridobivala

³¹⁸ Pismo, ki razkriva bolečine stoterih slovenskih mater. Slovenski dom, 27. marec 1943, 2.

³¹⁹ Glej: Uvod ter poglavje Posrednice.

³²⁰ Kakšna je naša dolžnost?, glasilo Narod v ječi, januar 1943. Dokument objavljen v: Deželak Barič, *Na svidenje prihodnjo sredo*, 64 – 65.

³²¹ Vidmar, *Zamišljena mati*, 47.

³²² »10. t. m. so se pojavila nad Trstom ameriška letala. Tržaško ljudstvo je navajeno na alarm brez bombardiranja, tudi takrat alarma ni vzelo resno in vsled tega je bilo mnogo žrtev brez potrebe, ker so ljudje ostali v stanovanjih in pred zaklonišči, gledajoč zrakoplove. Čim pa so le-ti začeli bombardirati, se v več primerih ljudje niso utegnili zateči v zaklonišča. [...] Več naših tovarišic je izgubilo svoje možove. [...] Zlasti se je junaško zadržala tov. Malka in mladinka Zvezda. V času bombardiranja je odšla z drugimi ljudmi v pritličje; bomba pa je padla prav na hišo in vse uničila. Dva med temi ljudmi, ki so bili v pritličju, je bomba tudi ubila. Tov. Malka in še en par žen se je iz silo izkopal izpod ruševin. Prva Malkina skrb pa je bila, kaj bo z organizacijskim materialom, ki ga je imela spravljene. Takoj je začela odkopavati in našla, kar je iskala. Stisnila je stvari k sebi iz vzkliknila: 'Sedaj se mi je odvalil kamen od srca.' Tako je ta junaška žena pozabila na bombardiranje, pozabila na lastno nesrečo, in rešila stvari, ki so bile last organizacije. Prav tako junaško se je zadržala tudi njena hčerka Zvezda. S smehljajem na obrazu je pripovedovala o bombardiranju, da se ti zdi neverjetno in je še drugim dvignila moralo.« Okrožni odbor SPŽZ za Trst Pokrajinskemu odboru SPŽZ za Primorsko, 25. 6. 1944. SI AS 1739 t.e. 2 p.e. 14.

na moči vzporedno s postopno demobilizacijo bork oz. članic partizanskega gibanja iz prvih bojnih črt, t.j. iz središča javne, moške sfere.

Žrtve partizanskega gibanja, padli sinovi, naj bi največjo bolečino povzročali prav svojim materam. Kadar so padli, je bila ženskam delno odvzeta funkcija, ki je tradicionalno opravičevala njihov ključni položaj v družbi. »*Sedaj nisem več mama. Mama sem bila, ko sem imela še vse štiri sinove. Nemci so mi vse pobili in sedaj me samo še kličejo mama, v resnici pa to nisem več. To me boli,*«³²³ se je spominjala starejša gospa, ki v zborniku niti ni podpisana z imenom in priimkom, temveč s svojo funkcijo: Šolnova mama. Podatek, da gre za žensko, ki je drugo svetovno vojno preživela v Šoštanju, nas spomni na enega bolj znanih slovenskih partizanskih pesnikov, prav tako Šoštanjčana, Karla Destovnika – Kajuha. Mnogo njegovih pesmi je namenjeno materi, katere podoba se nam izrisuje prav kot idealen model partizanske matere. Najsi žaluje za svojim sinom, ki ga je vojna spremenila ('*Ne joči, mati, nad menoj, če nisem tisti več, ki v stari cerkvi je s teboj pobožne pesmi pel.*'³²⁴), ki sama trpi zaradi vojne ('*Matere, matere naše trpeče, lačne in blede, žene noseče, v mesecu zadnjem zajete v barake, nosijo v sebi mrtvake, mrtvake.*'³²⁵) ali nudi tolažbo ('*O, mama, če bi davi tu bila, bi moj krvavi obraz v dlani zajela in tiho, tiho pesem mi zapela.*'³²⁶) ali je oseba, o kateri se njenemu sinu neizprosno toži ('*Veš, mama, rad bi ti napisal pismo, poslal bi rad vsaj kak pozdrav. [...] Morda nikoli več ne bova zrla si v obraz, vendar nikdar ne bom pozabil nate. A želel bi, da ne utihne prej mi glas, dokler ti ne porečem: Glej, ta svet je tudi zate!*'³²⁷) – je čustvo, ki prevlada tako pri Kajuhu kot v identiteti partizanske matere, ponos, ki opravičuje žrtev:

»*Lepo je, veš, mama, lepo je živeti,
toda, za kar sem umrl, bi hotel še enkrat umreti!*«³²⁸,

ter:

»*Sini moji, moji fantje zlati,
ki borite se v gorah,*

³²³ Izjava Šolnove mame, Šoštanj, 1957. *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju*, knjiga 1, 421 – 422.

³²⁴ Karel Destovnik – Kajuh: Ne joči, mati. Vse Kajuhove pesmi, obravnavane v tem poglavju, so objavljene v: Destovnik – Kajuh, *Pesmi*. Za več o Kajuhu glej: Kmecl, *Karel Destovnik – Kajuh*.

³²⁵ Karel Destovnik – Kajuh: Matere, matere naše trpeče.

³²⁶ Karel Destovnik – Kajuh: Nenapisano pismo iz ječe.

³²⁷ Karel Destovnik – Kajuh: Kje si, mati?

³²⁸ Karel Destovnik – Kajuh: Materi padlega partizana.

*naj ne bo vas zame strah,
zdrava sem in delam spet pri vas.
[...]
Sini moji, sini moji zlati,
vas bom še gladila po laseh?
Če ne vrne se noben od treh,
sini moji, moji trije fantje zlati,
žalostna bo, a ponosna vaša mati.»³²⁹*

Kadar je mati zaradi vojne ostala brez svojih sinov (če so ti padli ali bili le odsotni), se je med njo in osvobodilnim gibanjem stkala močna, na videz organska, naravna vez; partizani so postali njeni otroci. Čustvo ponosa in povezanosti je bilo dvostransko. Tudi borci so oskrbo, ki so jih jo nudile ženske v zaledju, občutili kot izrazito materinsko: »*Jožefa Suhovršnik, žena s plemenitim in pogumnim srcem, je bila meni kot neštetim drugim partizanom v pravem pomenu besede – mati. Ona ni prehranjevala samo peščice partizanov, ampak cele brigade.*«³³⁰ Sledjo povezavo je utrdilo dejstvo, da so bile matere za svoje trpljenje in žrtvovanje, »*za uspešno delo, za vse napore, za premagovanja in žrtve, za sina, ki sta padla*«³³¹, skratka za metamorfozo, ki so jo doživele med vojno, odlikovana z uradnim priznanjem in javnim odobravanjem. »*Ko je prejela odlikovanje, ji je bilo, da bi zajokala. Pa ni. Spomnila se je sinovih besed: 'Mama, ponosna bodi,'*«³³² s čimer se je njeno tiho delo in žrtvovanje nadaljevalo v času miru. Podobno so bile starejše ženske, izvoljene v organe SPŽZ, na seznamu članic opredeljene kot:

»[...] Tov. Edvardova mama, stara 60 let, žena obrtnika iz Kranja, je mati enega partizana, dela za OF od leta 1942, sedaj članica ok. o. RK Kranj. [...]

Tov. Igorjeva mama, stara 58 let, kmetica, mati sedmih otrok iz Delnic pri Poljanah. Vsa njena družina sodeluje v OF od leta 1941, trije sinovi so ji že padli v partizanih, eden pa je še v partizanih, je ilegalka, odlikovana z redom hrabrosti [...],«³³³

in ne z imenom in priimkom, kot so bile navedene njihove mlajše sodelavke. Po vojni je plemenita žrtev partizanskih mater, ki so za narodnoosvobodilno gibanje žrtvovale vse – t.j. družino in dom, ne pa tudi svojega življenja³³⁴ – postala ključen del mita o

³²⁹ Karel Destovnik – Kajuh: Pesem matere treh partizanov.

³³⁰ Izjava Ludvika Zupanca leta 1959. *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju*, knjiga 1, 582 – 583.

³³¹ Mama, ponosna bodi! je članek, ki je bil marca 1945 objavljen v brošuri Žene, matere, dekleta. Citirano po: *Slovenske v narodnoosvobodilnem boju*, knjiga 2, 80 – 82.

³³² Prav tam.

³³³ SI AS 1738, t.e. 1, p.e. 1. Gre za seznam članic Pokrajinskega odbora SPŽZ za Gorenjsko iz leta 1944.

³³⁴ Koroška mati – partizanka, v: *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju*, knjiga 2, 809 – 810.

narodnoosvobodilnem boju, ki je utrjeval verodostojnost socialističnemu režimu. Čeprav se je njena idealna podoba v prihodnjih desetletjih nekoliko spremenila, je v svojem bistvu ostala ista: mati, žena in gospodinja, ki se v polni meri razdaja družini ter hkrati popolnoma urejena, družabna, prijazna, vesela in zbrana opravlja še polno delovno obvezo (t.i. lik 'jugoslovanske superženske'³³⁵), tudi na Slovenskem ostaja ena ključnih podob socialistične Jugoslavije.³³⁶

³³⁵ Ule, »Kontekst ženskih študij«, 121.

³³⁶ Vidmar Horvat, *Zamišljena mati*, 55 – 79.

Normalizacija in demobilizacija ob koncu vojne

»Poslednji, smrtni napori naših borcev naj vlijejo nam, slovenskim ženam, novih moči, da bomo kljub že doprinešenim žrtvam posvetile vso svojo materinsko skrb njim, ki na bojiščih pripravljajo našim otrokom srečno prihodnost. Razvijmo svoj prirodni materinski čut do skrajnosti, razvijmo ga v prid našim velikim sinovom, v prid vsej slovenski skupnosti!«

Naša žena, marec 1945³³⁷

Ženske so z narodnoosvobodilnim bojem na Slovenskem pridobile in po vojni tudi ohranile nove pravice.³³⁸ Kljub temu se je vsakdanje življenje po vojni sorazmerno hitro 'normaliziralo', to pomeni, da se je nadaljevala tradicionalna delitev dela v družbi, čeprav jo je začela rahljati pravna izenačenost spolov.³³⁹ Ustava z dne 31. 1. 1946 je omogočala žensko enakopravnost – ni pa je nujno tudi uresničevala. Emancipacija, prislužena v revoluciji, je pomenila, da morajo ženske vedno znova dokazovati, da so je vredne. Slednje je pomenilo, da morajo poleg skrbnih mater, žena in gospodinj biti še zaposlene, izobražene ter politično dejavne.³⁴⁰ Hkrati so bila povojna leta obdobje izredne represije nad ženskami. Med letoma 1948 in 1950 je kar četrtnina obsojenih (pred sodiščem ali komisijo) žensk, kar je glede na prejšnja desetletja izreden porast števila obsojenk.³⁴¹ Slednje je moč pojasniti prav z njihovim vstopom v javno sfero, v kateri so začele zasedati izredno vidne funkcije.

»Udeležba žensk na odločilnih položajih naj bi, takšno je bilo pač prepričanje večine feministk (tudi mnogih feministov), močno popravila številne slabosti v družbenem razvoju, zlasti ublažila militantnost in agresivnost.«³⁴²

To idejo sta posebej jali Lidija Šentjurs in Vida Tomšič. Slednja je bila 8. maja 1945 edina ženska članica narodne vlade (od skupno 14 članov), ko je postala *»minister za socialno*

³³⁷ Naša žena, marec 1945, št. 1, let. iv, 1 – 2.

³³⁸ *»Možje Jugoslavije ljubijo in spoštujejo svoje žene. Le kdo bi mogel nasprotovati njihovemu enoglasnemu poklonu: 'brez naših žena osvobodilno gibanje ne bi bilo mogoče'?*« *»The men of Yugoslavia love and respect their women. And who could contradict their unanimous tribute: 'Without our women, the Freedom Front could never have been possible'?* [prevod T. K]« Jones, *Twelve Months*, 84. Major Jones je bil med drugimi prisoten tudi na prvi konferenci SPZZ. Slovenka, december 1943, 5.

³³⁹ Jogan, *»Seksizem in oborožene sile«*, 23.

³⁴⁰ Jeraj, *Ženske na prehodu v socializem*, 92 – 94.

³⁴¹ Puhar. *»Represija nad ženskami«*, 190 – 192.

³⁴² Prav tam, 198.

politiko [sic!]«. ³⁴³ Čeprav sta obe zagovarjali enakopravnost žensk, sta bili posredno v veliki meri zaslužni za porast represije nad ženskami. »Predstavljali sta znano partijsko geslo, da komunisti ljudi peljejo v raj, a prej bodo likvidirali vse, ki tega ne zaslužijo.« ³⁴⁴

Visoko število zaprtih v teh letih je v slovenski sodobni zgodovini novost, ki jo je vendar moč pojasniti: gre za odraz nedemokracije režima, ki je bil do spora s Sovjetsko zvezo še izredno strog (kar je značilno za celotno povojno Evropo, sploh na vzhodu). ³⁴⁵ 'Naravne' ženske lastnosti so tej anomaliji navkljub ostale trdno zasidrane v kolektivnem imaginariju in so ključno vplivale na delovanje žensk neposredno po vojni. Država se je pri urejanju mirnodobnega režima naslonila na svojo strukturo, torej na organizacije, ki so se med vojno že izkazale za izjemno učinkovite in ki so v svojih vrstah že zajemale aktivno (žensko) prebivalstvo. Levji delež reševanja aktivacije žensk, socialnih in skrbstvenih vprašanj je padel pod okriljem AFŽ/SPŽZ. ³⁴⁶ Ta je po vojni na vseh nivojih, od glavnega preko okrajnih in krajevnih odborov sprejemala načrte o svojem prihodnjem delovanju. Začrtana je bila jasna linija. Ker je zmaga v vojni zagotovljena, se naj ženske čim prej umaknejo iz polja moške dejavnosti (torej iz enot, iz vojske in v manjši meri tudi iz politike) ter vse svoje moči namenijo 'ženskim opravilom': »Bodoče naloge [žensk, op. a.] pa so sledeče: 1) Popolna mobilizacija vseh za orožje sposobnih mož. [...] 2) Skrb za partizanske družine je naša velika naloga. [...] 5) Vzgoja otrok. [...] 6) Snaga na vasi je naloga žene.« ³⁴⁷ Inverzija vlog, kot ga je opisala Jelena Batinić, ³⁴⁸ se je z vojno zaključila. Ženske so v veliki meri prevzele svoje tradicionalne, predvojne vloge. Tudi Naša žena, napredno žensko glasilo Osvobodilnega gibanja, je jasno zastavila glavno nalogo žensk v prihodnosti – skrb za otroke. ³⁴⁹ Podobno, kot se je kanon oblikoval pri integraciji žensk v gibanje, se je utrdila tudi naracija za njihovo de-integracijo oz. premestitev. Prvi namen prevzemanja tradicionalnih skrbstvenih vlog je bila

»popolna mobilizacija, [ki] je najboljši in najodločnejši odgovor našega naroda na vse namere sovražnikov. Zato hočemo: a) poslati prav vse moške, vojaške obveznike iz zaledja na bojišče, pri gospodarskem delu in pri delu v narodno osvobodilnih odborih pa jih bomo nadomestile me, b) vplivati hočemo na matere, žene in sestre skrivačev,

³⁴³ Sestava narodne vlade za Slovenijo, objavil Slovenski poročevalec 8. maja 1945, v: *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju*, knjiga 2, 1437. »Minister« je ostala tudi po izvolitvi; interesantna je tudi funkcija Vide Kraigher, ki je bila v plenum izvoljena kot »*mati Vita Kraigherja*«; prav tam, 1467.

³⁴⁴ Puhar, »*Represija nad ženskami*«, 199. Za podatke o Lidiji Šentjuri in Vidi Tomšič glej: Šelih, *Pozabljena polovica*.

³⁴⁵ Prav tam, 202.

³⁴⁶ Za informacije o natančnejši organizaciji AFŽ po vojni glej: Jeraj, *Ženske na prehodu v socializem*, 95.

³⁴⁷ PANG, 1006, t.e. 57, a.e. 1, ovoj 1.

³⁴⁸ Batinić, *Women and Revolution*, 50 – 67.

³⁴⁹ Naša žena, št. 2 – 3, let. iv, 23.

da bodo poslale v vojsko vse one, ki se še vedno skrivajo in odtegujejo splošni mobilizaciji, če pa se ne bodo hoteli nikakor javiti sami, bomo pa v vsem pomagale našim organom, da jih izslede in kaznujejo,«³⁵⁰

pri čemer je ob delu v političnih odporih, kar je novost, zopet izpostavljena posredniška vloga žensk; in kot drugič

»organizirati vsestransko pomoč vojski, ki v sedanjem trenutku rešuje vse naše imetje in naše življenje. a) Razpredle bomo kar najširšo obveščevalno mrežo, tako da bodo naše edinice redno obveščevane o premikih sovražnika in o njegovih namenih, da ga bo naša vojska tem lažje in tem silneje tolkla na vsak korak. b) Kurirsko službo bomo opravljale točneje in s še večjo vnemo kakor doslej, zavedale se bomo, da pri pošti često odloča naša naglica o življenju ljudi. c) Kadar bo prišla vojaška edinica v vas, ji bomo takoj na razpolago, da ji pomagamo pri kuhi in drugem delu, ki ga lahko opravljamo me. d) Skrbele bomo za to, da bomo če bo le mogoče in kadar bo mogoče oprale perilo vojakom, da se med vojsko ne bi začele širiti nalezljive bolezni (tifus). Predvsem pa bomo posvetile svojo največjo skrb organizaciji prehrane in ostalih sredstev za našo osvobodilno vojsko. Rajši bomo stradale me, ker vojska, ki nam za ceno svoje krvi brani življenje, nikakor ne sme stradati,«³⁵¹

s čimer so se zavezale k posredovanju informacij, oskrbi partizanske vojske ter samožrtvovanju.³⁵² Ravno potreba po brzdanju ženske emancipacije, strah pred feminizmom in osnovna ideja, da bo ženska organizacija začasnega značaja, je botrovala dvojni podrejenosti AFŽ sistemu: za razliko od drugih množičnih organizacij je bila AFŽ edina, ki je bila podrejena tako partiji kot Osvobodilni fronti, torej je bila podružnica ene izmed množičnih organizacij.³⁵³ Vendar je bila AFŽ državi še vedno potrebna in je v povojni čas stopila kot ključen element povojne obnove ter utrjevanja socializma. Partija se je zavedala, da je njihova opozicija, predvsem katoliška Cerkev, še vedno močna med širšim prebivalstvom in da so njihov vzvod za vplivanje na politiko – ženske.³⁵⁴

³⁵⁰ Primorske žene, matere in dekleta smo se zbrale dne 11. in 12. II. na posvetovanje in smo ob tej priliki soglasno sprejele naslednjo sklepno izjavo. Slovenka, marec 1945, 4 – 5.

³⁵¹ Prav tam. Kot ogledalo se lahko opomnimo na lastnosti, ki jih je ženskam ob začetku vojne pripisal konservativni tabor: *»Ni pa pri vsem tem [gospodarski vlogi ženske med vojno, op. a.] treba pozabiti, da bodi ženska v prvi vrsti mati in šele potem, če je sila, nadomestek moške delovne moči. Biti mati, to je pravo njeno poslanstvo. Njena dolžnost je, dajati narodu vedno novih, svežih življenjskih moči.«* Nemke in nemško vojno gospodarstvo. Slovenski dom, 1. februar 1941, 4.

³⁵² Tudi pričevalci se žensk spominjajo kot mater – naklonjenih osvobodilnemu gibanju in pogumnih ali nenaklonjenih in sitnih. Verginella, *»Poraženi zmagovalci«*, 40.

³⁵³ Jeraj, *Ženske na prehodu v socializem*, 96 – 98, 114.

³⁵⁴ *»Reakcija, t.j. duhovščina, skuša zajeti celo tiste žene, ki so bile pod našim vplivom.«* Predavanje Vide Tomšič na tečaju funkcionark, ki delajo med ženami, 26. 8. 1946. Citirano po: Jeraj, *Ženske na prehodu v socializem*, 102 – 103; za odnos med katoliško cerkvijo in ženskami glej: prav tam, 195 – 207.

Zaključek

Vojnemu stanju in revolucionarnim idejam navkljub je razmerje med spoloma ostalo v veliki meri nespremenjeno. Tradicionalne ženske in moške lastnosti so to ostale tudi po vojni. V letih vojne je bila meja med slednjimi zabrisana, ženske, ki so jo prestopale, pa so slednje storile po uveljavljenih in nadzorovanih načinih. Partizanke so imele svoje predhodnice v jugoslovanskih borkah v španski državljanski vojni ter v prvi svetovni vojni. V enotah so poleg borbenih opravljale oskrbovalne naloge, medtem ko jih moški soborci niso. Množično so bile udeležene v politično delo (sploh proti koncu vojne, da bi razbremenile moški kader, ki je bil mobiliziran za boj) ter zdravstveno oskrbo.

Večina članic osvobodilnega gibanja je izhajala iz kmečkega sloja, ki je bil prežet s krščansko mentaliteto in vrednotami. Slednje je partija izkoristila sebi v prid. Osvobodilno fronto je predstavila kot braniteljico vseh pozitivnih lastnosti slovenskega naroda, ženske pa aktivirala kot matere le-tega. Skladno s tem so za partizane skrbele kot za svoje sinove (in hčere): zaradi njih je bila partizanska vojska preskrbljena s hrano, obleko, sanitetnim materialom, informacijami ter skrivališči. Matere naroda so bile čaščene, njihova tradicionalna dejavnost je dosegla javno priznanje in težo enakopravne udeležbe v vojni. Slednje se je stekalo v retoriko enakopravnosti. Ženske so si volilno pravico prislužile s svojim delovanjem, izkazale so se kot vredne zaupanja. Kot take so delovale v svoji utečeni vlogi posrednic, naj si bo med javnim in zasebnim, med sovražniki in prijatelji, med tradicionalnim in revolucionarnim.

Slednje nam odpre polje nians. Našo pozornost zlahka pritegnejo najaktivnejše akterke (in akterji) vojnih let, kar zlahka ustvari vtis, da v prebivalstvu v vojnih letih skrajnosti ni bilo pasivnosti, dvoma, pragmatizma, negotovosti, strahu. Podrobnejši pogled nam je razkril ravno to. Terenski delavci Osvobodilne fronte so načrtno in intenzivno širili med prebivalstvom informacije delovanju odporniškega gibanja, jih aktivirali, mirili, prepričevali. Vse to je pri prebivalstvu naletelo na nehomogene odzive. Najočitnejša novost, borke in zaledne sodelavke osvobodilnega gibanja, so na kritiko in ovire naletele tako na protipartizanski kot partizanski strani, pogosto pa tudi s strani soudeleženk, znank ter družinskih članic. Izjemna heterogenost vojnega obdobja je bila delno zabrisana že v času vojne, ko je propaganda nujno izkazovala neomajno zvestobo in odločnost ter risala črno – bele slike, kakor tudi v letih po vojni, ko je javni diskurz sprožil vrsto cenzure in samocenzure pričevalcev.

Ob koncu kaže, da je magistrska naloga odprla več vprašanj in odgovorila le na nekatera. Nakazane mehanizme vstopanja žensk v tradicionalno moško sfero, poroznost mej in pripuščanje k javnim funkcijam bi veljalo globlje raziskati. Z usmerjanjem pozornosti k dlje časa trajajočim družbenim in političnim strukturam lahko pridobimo natančnejšo, bolj kritično predstavo izbranega zgodovinskega obdobja. Kako se je identiteta in samopodoba udeležencev osvobodilnega gibanja razlikovala v začetnih in kako v nadaljnjih letih vojne? Kako je potekala normalizacija in vpenjanje revolucionarnih idej v vsakodnevno mirnodobno življenje? Katera javna mesta so zasedle ženske in katera moški, na katere oviro so pri tem naleteli? Kako se je pretakala moč partije in moč države? Če se le nekoliko odmaknemo od strogega faktografskega raziskovanja druge svetovne vojne in socialistične Jugoslavije, se na mah odpre vrsta vprašanj, na katera obstoječa literatura še nima odgovorov. Nanje je moč odgovoriti z nadaljnjim raziskovanjem obsežnega arhivskega gradiva in avtobiografskih virov.

Seznam kratic

V nalogi sem uporabila le kratice, ki se konsistentno pojavljajo v virih in jih uporablja tudi referenčna literatura. To so:

AFŽ – Antifašistična fronta žena

AVNOJ – Antifašistični svet narodne osvoboditve Jugoslavije (Antifašistično vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije)

OF – Osvobodilna fronta

SPŽZ – Slovenska protifašistična ženska zveza

(CK) KPJ – (Centralni komite) Komunistična partija Jugoslavije

KPS – Komunistična partija Slovenije

Viri in literatura

Viri

Arhivski viri

- PANG 1006 Zbirka gradiva NOB
- SI AS 1482 Zbirka gradiva vojaških enot narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije
- SI AS 1503 Zbirka gradiva odborov Slovenske protifašistične ženske zveze
- SI AS 1664 Glavni odbor Slovenske protifašistične ženske zveze
- SI AS 1685 Nacionalsocialistične žene na zasedenih ozemljih Gorenjske in slovenske Koroške
- SI AS 1738 Pokrajinski odbor Slovenske protifašistične ženske zveze za Gorenjsko
- SI AS 1739 Pokrajinski odbor Slovenske protifašistične ženske zveze za Slovensko primorje
- SI AS 1800 Glavni odbor Antifašistične fronte žena Slovenije

Časopisni viri

- Naša žena, 1941, 1942, 1943, 1944, 1945
- Slovenec, 1942
- Slovenka, 1943, 1944, 1945
- Slovenski dom, 1940, 1941, 1942, 1943, 1944
- Slovenski poročevalec, 1941, 1942, 1943, 1944, 1945
- Slovensko domobranstvo, 1944, 1945
- Štajerski gospodar, 1941, 1942, 1943, 1944, 1945

Objavljeni viri

- Fajfar, Tone. Odločitev. Ljubljana: Založba Borec, 1981.

- Gerke, Stana, Ivka Križnar, Štefanija Ravnikar – Podbevšek (ur.). Slovenke v narodnoosvobodilnem boju: zbornik dokumentov, člankov in spominov. Ljubljana: Borec, 1970.
- Mihelič, France (ur.). II. kongres Slovenske protifašistične ženske zveze: zbornik. Ljubljana: Slovenska protifašistična ženska zveza, 1945.
- Repe, Božo. Mimo odprtih vrat. Izbrani dokumenti o dejavnosti okupatorjevih sodelavcev na Slovenskem. Ljubljana: Borec, 1988.
- Štrekelj, Karel. Slovenske narodne pesmi. Ljubljana: Slovenska matica, 1895 – 1923.

Literatura

- Accati, Luisa. Pošast in lepota. Oče in mati v katoliški vzgoji čustev. Ljubljana: Studia humanitatis, 2001.
- Accati, Luisa. »Svetničin mož: očetovska vloga, materinska vloga in italijanska politika«, v: Časopis za kritiko znanosti, 21, št. 158/159, 1993, 133 – 146.
- Adamič, Marjeta. Gradivo Antifašistične fronte žena Slovenije po letu 1945 v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, Arhivi VI, št. 1 – 2, Ljubljana: Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, 1983.
- Applebaum, Anne. »Introduction«. V: Milovan Đilas: Conversations with Stalin. London: Penguin Books, 2014, xi – xvi.
- Batinić, Jelena. Women and Yugoslav Partisans: A History of World War II Resistance. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- Bernik Burja, Valerija. »Vloga žensk v osvobodilnem gibanju na Slovenskem«, magistrsko delo (Univerza v Ljubljani, 2001).
- Bernik Burja, Valerija. »Ženske v slovenski partizanski vojski (1941 – 1945)«, v: Jelušič, Ljubica in Mojca Pešec (ur.). Seksizem v vojaški uniformi. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede: Ministrstvo za obrambo Republike Slovenije, Generalštab Slovenske vojske, 2002, 106 – 125.
- Blagojević, Jelisaveta, Katerina Kolozova in Svetlana Slapsak (ur.). Gender and Identity. Theories from and/or Southeastern Europe. Belgrade: Women's Studies and Gender Research Center, 2006.
- Bock, Gisela. Ženske v evropski zgodovini. Ljubljana: Založba/*cf., 2004.
- Bojč Bidovec, Franja. Ni neskončnih poti. Pisma sinu. Ljubljana: Borec, 1984.

- Bonfiglioli, Chiara. Revolutionary networks: women's political and social activism in cold war Italy and Yugoslavia (1945 – 1957). Utrecht: Utrecht University, 2012.
- Bonnell, Victoria in Lynn Hunt (ur.). Iconography of Power. University of California Press, 1997.
- Borak, Neven (ur.) et al. Slovenska novejša zgodovina Ljubljana: Mladinska knjiga: Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.
- Coole, Diana. Women in Political Theory. From Ancient Misogyny to Contemporary Feminism. Sussex: Wheatsheaf Books; Boulder: Lynne Rienner Publishers, 1988.
- Čepe, Marica (ur.) et al. Junaška Ljubljana 1941 – 1945. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1985.
- De Haan, Francisca. Continuing Cold War Paradigms in Western Historiography of Transnational Women's Organisations: The Case of Women's International Democratic federation (WIDF). V: Women's History review, letnik 19, številka 4, 2010, 547 – 573.
- Destovnik – Kajuh, Karel. Pesmi. Šoštanj: Občina Šoštanj, 2004.
- Deželak Barič, Vida. Na svidenje prihodnjo sredo. Ljubljana: Zgodovinsko društvo, 2005.
- Duchon, Claire in Irene Brandhauer-Schöffmann (ur.). When the War was over. Women, War and Peace in Europe, 1940 – 1956. London and New York: Leicester University Press, 2000.
- Deželak – Barič, Vida. »Slovenski komunisti o oktobrski revoluciji v obdobju 1920 – 1945«, v: Prispevki za novejšo zgodovino, letnik 58, št. 1 (2018), 99 – 120.
- Deželak – Barič, Vida. »Vloga in položaj žensk na Slovenskem v narodnoosvobodilnem boju in revoluciji 1941 – 1945«, v: Antić Gaber, Milica (ur.). Naše žene volijo. Ljubljana: Urad za žensko politiko, 1999, 21 – 40.
- Đilas, Milovan. Conversations with Stalin. London: Penguin Books, 2014.
- Ferenc, Tone. Fašisti brez krinke. Maribor: Obzorja, 1987.
- Ferenc, Tone. Ljudska oblast na Slovenskem 1941 – 1945. Ljubljana: Mladika, 1991.
- Ferenc, Tone. Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2006.
- Filipič, France. Junaki s Pohorja. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1967.
- Filipič, France. Pohorski bataljon. Poglavlje iz zgodovine narodnoosvobodilne borbe v severovzhodni Sloveniji. Ljubljana: Borec, 1963.

- Gay, Peter. Freud for Historians. New York, Oxford: Oxford University Press, 1986.
- Godeša, Bojan. Čas odločitev. Katoliški tabor in začetek okupacije. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2011.
- Godeša, Bojan. »Dolomitska izjava«, v: Slovenska kronika XX. stoletja, knjiga 2: 1941 – 1995, 48 – 49.
- Halbwachs, Maurice. Kolektivni spomin. Ljubljana: Studia humanitatis, 2001.
- Godeša, Bojan. Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.
- Henderson Stewart, Frank. Honor. Chicago and London: Chicago University Press, 1994.
- Higonnet, Margaret R. in Patrice L. – R. Higonnet. »The double Helix«, v: Behind the Lines. Gender and the Two World Wars, Margaret R. Higonnet et al. (ur.). New Haven and London: Yale University Press, 1987, 31 – 47.
- Hobsbawm, Eric. Čas skrajnosti. Svetovna zgodovina 1914 – 1991. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 2000.
- Jeraj, Mateja. Slovenke na prehodu v socializem. Vloga in položaj ženske v Sloveniji 1945 – 1953. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2005.
- Jogan, Maca. »Seksizem in oborožene sile. Zgodovinski in sociološki kontekst«, v: Jelušič, Ljubica in Mojca Pešec (ur.). Seksizem v vojaški uniformi. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede: Ministrstvo za obrambo Republike Slovenije, Generalštab Slovenske vojske, 2002, 17 – 25.
- Jones, William. Twelve Months with Tito's partisans. Bedford: Bedford Books Limited, 1946.
- Juvančič, Ivo. »Kako je nastal Soški odred«, v: Kronika: Časopis za slovensko krajevno zgodovino, letnik 2, številka 2 (1954), 89 – 94.
- Kavčič, Silvija. Preživele smo in spominjamo se. Slovenske jetnice v ženskem koncentracijskem taborišču Ravensbrück. Ljubljana: Publicistično društvo ZAK, 2008.
- Kladnik, Tomaž. »Primerjava podčastniškega in častniškega usposabljanja Slovenskega domobranstva in Narodnoosvobodilne vojske partizanskih in odredov Slovenije«, v: Prispevki za novejšo zgodovino, XLIII, 1/2003, 75 – 90.
- Kmecl, Matjaž. Karel Destovnik – Kajuh. Ljubljana: GO ZZB NOB Slovenije, Komisija za informativno, propagandno in promocijsko dejavnost, 1999.

- Kovačević, Dušanka. *Women of Yugoslavia in the National Liberation War*. Belgrade: Conference for Social Activities of Yugoslav Women, 1977.
- Levi, Primo. *Potopljeni in rešeni*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2003.
- Levi-Strauss, Claude. *Structural Anthropology*. Basic Books, 1963.
- Lilly, Carol. *Power and Persuasion. Ideology and Rhetoric in Communist Yugoslavia 1944 – 1953*. Boulder: Westview Press, 2001.
- Lowe, Keith. *Podivjana celina*. Ljubljana: Modrijan 2014.
- Mayer, Arnold. *The Persistence of the Old Regime. Europe to the Great War*. London: Verso, 2010.
- Osolnik, Bogdan. »*Našim ženam. Prvi slovenski partizanski časopis za ženske*«, v: *Naš zbornik*. Ljubljana: Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, 1997, 198 – 207.
- Passerini, Luisa. *Ustna zgodovina, spol in utopija. Izbrani spisi*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2008.
- Passmore, Kevin. »*Introduction*«, v: *Women, Gender and Fascism in Europe 1919 – 1945*, Kevin Passmore (ur.). Manchester: University Press, 2003, 1 – 10.
- Puhar, Alenka. »*Represija nad ženskami*«, v: Peter Jambreč (ur.). *Ženska taborišča. Ženska kazenska taborišča za prisilno delo v Sloveniji 1949 – 1950*. Brdo pri Kranju: Fakulteta za državne in evropske študije; Nova Gorica: Evropska pravna fakulteta, 2014, 189 – 217.
- Reagan, Nancy. *Sweeping the German Nation*. New Yourk: Cabridge University press, 2007.
- Repe, Božo. *S puško in knjigo. Narodnoosvobodilni boj slovenskega naroda 1941 – 1945*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2015.
- Rieff, David. *In Praise of Forgetting. Historical Memory and Its Ironies*. New Haven and London: Yale University Press, 2017.
- Scott, Joan W. *Gender and the Politics of History*. New York: Columbia University Press, 1988.
- Scott, Joan W. »*Rewriting History*«, v: *Behind the Lines. Gender and the Two World Wars*, Margaret R. Higonnet et al. (ur.). New Haven and London: Yale University Press, 1987, 21 – 30.
- Shepherd, Ben. *Terror in the Balkans. German Armies and Partisan Warfare*. London: Harvard University Press, 2012.

- Simšič – Jelen, Jože. »Mož in žena v partizanih«, v: Vojno zgodovinski zbornik št. 19/2005, 73.
- Simšič – Jelen, Jože. »Ženska četa Loškega odreda 1942«, v: Vojno zgodovinski zbornik št. 19/2005, 48 – 50.
- Sklevicky, Lydia. Konji, žene, ratovi. Zagreb: Ženska infoteka, 1996.
- Stojić, Desanka. Prva ženska partizanska četa. Karlovac: Historijski arhiv, 1987.
- Šelih, Alenka (ur.) et al., Pozabljena polovica: Portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem. Ljubljana: Tuma: SAZU, 2007.
- Škrbec Črnugelj, Fanika. »Ženska četa v narodnoosvobodilni vojski Slovenije leta 1942«, v: Naš zbornik. Ljubljana: Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, 1997, 140 – 148.
- Šorn, Mojca. »Idejni in politični nazori Rupnikovega kroga«, v: Prispevki za novejšo zgodovino, XLIII, 1/2003, 65 – 74.
- Šorn, Mojca. Življenje Ljubljančanov med drugo svetovno vojno. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2007.
- Štajnar, Milena et al., Ilegalčki. Vojna Ljubljana 1941 – 1945: iz zapuščine Ade Krivic. Ljubljana: Društvo ZAK, Društvo za proučevanje zgodovine, antropologije in književnosti, 2004.
- Tomšič, Vida. Komunistična partija Jugoslavije v boju za emancipacijo žensk. Ljubljana: Komunist, 1978.
- Tomšič, Vida. Ženska, delo, družina, družba. Ljubljana: Komunist, 1978.
- Traverso, Enzo. The European Civil War 1914 – 1945. London, New York: Verso, 2016.
- Ule, Mirjana. »Kontekst ženskih študij v Sloveniji«, v: Od ženskih študij k feministični teoriji, zbornik, ur. Bahovec, Eva D., Ljubljana (1993), 119 – 124.
- Verginella, Marta. »Narodna čast ali kako sta se spojila narod in čast«, v: Acta Histriae, 8, 2000, 2 (x.), 421 – 430.
- Verginella, Marta. »Naše žene volijo«, v: Antić Gaber, Milica (ur.). Naše žene volijo. Ljubljana: Urad za žensko politiko, 1999, 71 – 84.
- Verginella, Marta. »Poraženi zmagovalci. Slovenska pričevanja o osvobodilnem gibanju na Tržaškem«, v: Ljudje v vojni, Verginella, Marta, Sandi Volk in Katja Colja. Koper: Zgodovinski društvo za južno Primorsko, 1995, 13 – 51.

- Vidmar Horvat, Ksenija. *Zamišljena mati: spol in nacionalizem v kulturi 20. stoletja*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2013.
- Volk, Alessandro. »*Raznolikost vojnih izkušenj v spominih tržaških Slovencev*«, v: *Ljudje v vojni*, Verginella, Marta, Sandi Volk in Katja Colja. Koper: Zgodovinski društvo za južno Primorsko, 1995, 53 – 138.

Splet

- Bonfiglioli, Chiara. *Partizanke: Their Dangerous Legacy in the Post – War Yugoslavi Space*. (www.dangerouswomenproject.org, 1. 4. 2016.)